

ЎЗБЕК ХАЛҚ
ИЖОДИ
ЎҚУСЛИКЛАРИ



15



ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АЛИШЕР НАВОЙИЙ НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ
ИНСТИТУТИ

ЎЗБЕК ХАЛҚ ИЖОДИ ЁДГОРЛИКЛАРИ

100 жилдлик



Ғафур Ғулом номидаги
нашриёт-матбаа ижодий уйи
ТОШКЕНТ – 2022

ЎЗБЕК ХАЛҚ ИЖОДИ ЁДГОРЛИКЛАРИ

Ўн бешинчи жилд

ЁЗИ БИЛАН ЗЕБО

Достонлар



Таҳрир хайъати:

Баҳром Абдухалимов, Маматқул Жўраев (хайъат раиси), Тўра Мирзаев, Низомиддин Маҳмудов, Сирожиддин Саййид, Усмон Азим, Лазиз Тангриев, Шомирза Турдимов, Жаббор Эшонқулов, Ҳабиб Абдиев

Сўзбоши, илмий изоҳлар, бахшилар ва ёзиб олувчилар ҳақидаги маълумотлар, лугат ва резюме билан нашрга тайёрловчи:

Маматқул ЖўРАЕВ

Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган маданият ходими,
филология фанлари доктори, профессор

Масъул муҳаррир:

Тўра МИРЗАЕВ

Ўзбекистон Республикаси фан арбоби,
филология фанлари доктори, академик

Тақризчилар:

филология фанлари доктори

Шомирза ТУРДИМОВ,

филология фанлари номзоди

Дилшод РАЖАБОВ

Ёзи билан Зебо Ж. 15: Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. – Тошкент: Гафур Ғулум номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2022. – 472 б.

УЎК 398.22+82-131
КБК 82.3(5Ў)

© Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти, 2022

© Гафур Ғулум номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2022

ISBN 978-9943-5697-5-1

КЎШИҚҚА АЙЛАНГАН МУҲАББАТ ҚИССАСИ

Яқинда халқимизнинг беназир ижодий даҳоси туфайли яратилиб, асрлар мобайнида сайқалланиб, янада гўзаллашиб, баркамоллашиб келган номоддий маданий мерос дурдоналарини тўплаш ва фольклор ижрочилигининг ҳозирги ҳолатини бевосита жонли ижро жараёнида ўрганиш мақсадида Фарғона водийсида фольклор экспедициясида бўлдик. Сафар давомида жуда кўплаб алла, лапар, ўлан, ёр-ёр, йиғи-йўқлов, топишмоқ, мақол, латифа, аския, афсона, ривоят, маросим кўшиқлари ва айтим-олқишларни ёзиб олар эканмиз, қадимий кўшиқлар диёрининг боқий оҳанглари ўзининг нақадар серкирралиги ва гўзаллиги билан бизни лол қолдирди. Экспедициямиз ниҳоялаб, “дала ёзувлари” тўла дафтарларимизни тартиблаштириб, қайтиш тараддудини кўраётган эдик, наманганлик адабиётшунос дўстларимиздан бири Чуст туманидаги Ариқбўйи қишлоғида халқ кўшиқларининг билгич, қўймақулок ижрочиси Раҳмонқул Кўчимов (1932 йил) яқин-яқинларгача ўлан айтиб, тўй-хашамларни, сайилларни қизитгани ҳақида айтиб қолди. Асрлар силсиласи оша етиб келган бадий тафаккур дурдоналарига ошуфта фольклоршунос учун бундай маълумот жудаям муҳим. Шу боис, бу хушхабардан бошимиз осмонга етгудек қувониб кетдик ва эртаси куни барвақт ўша манзил сари отландик. Кун терак бўйи кўтарилганда Ариқбўйи қишлоғига етиб келдик. Қишлоққа кираверишда бежиримгина қилиб қурилган кенг айвонли бекат бор экан. Ана шу бекат ёнидаги садақайрағоч соясидаги қўлбола “тошқурси” устида ўтирган кекса бир отахонга кўзимиз тушди. Раҳмонқул отанинг уйи қаердалигини шу кишидан сўраб билайлик, деб машинадан тушдик. Салом-алик қилиб ҳол-аҳвол сўрашгач, мақсадимизни айтган эдик, кўшиқ излаб келганимизни эшитган отахон, мийиғида қулимсираб, бирпас кўзларини юмганча тин олиб турдилар-да:

Зебожон, тургин бўйингни кўрайин,
Сумбулу райхон сочингни ўрайин.
Сумбулу райхон сочингдир беш бурам,
Бирисин олиб хон қизига берайин.

Дарёнинг нарёғида тут пишибди,
Зебожоннинг кўзига гул тушибди.
Бозор борсам дори-дармон олгани,
Юрак-бағримга ишқ ўти тушибди.

Зебо, Зебо деганда Зебо санам,
Зебомни кўрмаганда девонаман.



Насиб қилса, бир кўрсам Ой Зебомни,
Бешикдаги боладай қувонаман, –

деб қўшиқ айта бошлади. Ўшанда отанинг ёнида ўтириб, қўшиқ мисраларини бирма-бир “дала дафтарим”га ёзаяпману, очигини айтсам, ўзимда йўқ хурсанд эдим. Чунки бу қўшиқ халқимизнинг энг севимли эпик асарларидан бири – “Ёзи ва Зебо” дostonининг парчаси эди. Кейин билсак, биз бекатда учратган киши Раҳмонкул отанинг ўзи экан. Биз водий бўйлаб ўтказган экспедициямиз давомида “Ёзи ва Зебо” дostonининг ўнлаб намуналари, бу эпик сюжетнинг эртақ сифатида оммалашган кўплаб намуналари, шунингдек, алоҳида қўшиқлар тарзидаги намуналари ёзиб олинган бу ўлкада ушбу дoston қўшиқларини ҳам излаган эдик. Раҳмонкул отанинг қўшиғини тинглар эканман, олис-олислардан Янгиқўрғон туманининг Ораниқ қишлоғида яшаган таникли бахши, Кўлбўкон дostonчилик мактабининг вакилларида бири Раззок Қозокбой ўғли қуйлаётган “Ёзи ва Зебо” дostonининг акс садоси эшитилаётгандай бўлди.

Халқимиз орасида Ёзи билан Зебонинг оташин муҳаббати ҳақидаги сюжет дoston, ривоят, афсона, эртақ ва қўшиқлар сифатида кенг тарқалган бўлиб, фольклоршуносликда “Ёзи билан Зебо” дostonи ҳамда ёзигарлик қўшиқларини айтиш анъанаси ҳақида муҳим илмий қайдлар мавжуд. Атоқли олим Ҳ.Зарифов ўзбек фольклористикаси тарихига доир бир мақоласида ушбу дostonнинг жанр хусусиятлари ва ижро усули ҳақида шундай ёзган эди: “Кўп йиллик кузатишлар шунини кўрсатадики, ўзбек дехқони ер хайдаш ва ўрим-йиғимда ишқий-романик дoston “Ёзи билан Зебо”дан олинган қўшиқларни қуйлайди. Ёзи дostonда ўз хўжайинининг қизини севиб қолган камбағал батрак, дехқон ошиқ образидир. Ер хайдашда дostonдан олинган қўшиқ асосан қўшиқчининг ўзи томонидан қуйланади. Ҳосилни ўриб-йиғиб олишда эса, кенг майдонда маълум бир тўда кишилар ишлаганлигидан уни махсус қўшиқчилар – ёзичи, ёзигўйлар қуйлайди, қолганлари жўр бўлади”¹.

Ўтган асрнинг 50-йилларида этнограф К.Х.Кармишева Сурхондарё вилоятининг Сарийосиё туманидаги Тоғчиён қишлоғида бугдой ўримида “Ёзи билан Зебо” дostonидан парчаларни ижро этувчи “ёзигўй”лар репертуаридаги қўшиқларни ёзиб олган. Тоғчиёнлик Эшқўзи ёзикаш ҳақидаги материалларни тўплаган олима ёзигўй ёки ёзикашларнинг бугдой ўримида иштирок этиши анъанаси қирқ, лақай, дўрман каби ўзбек уруғлари орасида ҳам мавжуд бўлганлигини аниқлаган².

“Ёзи билан Зебо” дostonининг Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарё вилоятлари ва Фарғона водийсида мавжуд бўлган вариантларини тўплаш билан изчил шуғулланган филология фанлари номзоди О.Собиров дostonнинг Ўроқ Расулов, Мамашариф Эшмуродов ва Худойқул шоир Яхшиевлардан ўзи

¹ Ҳ. Зарифов. Ўзбек совет фольклористикаси тарихидан // Ўзбек совет фольклори масалалари. – Тошкент, 1970. 266–267-бетлар.

² Б.Х. Кармишева. Об узбекских трудовых крестьянских песнях (материалы) // Сборник статей по истории и филологии народов Средней Азии. Памяти М.С.Андрева. – Сталинабад, 1960. 72–76-стр.

ёзиб олган вариантлари асосида унинг йиғма матнини тузиб, “Шарк юлдузи” журналида чоп эттирди¹ ҳамда вақтли матбуотда бу асардан бир парчани оммалаштирди.² Дostonнинг бу йиғма матни 1962 йилда “Келиной” дostonи билан биргаликда О.Собировнинг сўзбоҳиси ва изоҳлари билан алоҳида китоб ҳолида ҳам нашр этилди.³ “Ёзи билан Зебо” дostonининг янги вариантлари ёки унинг парчаларини тўплаш борасидаги изланишларини давом эттирган олим унинг ўн тўққизта намунаси, хусусан, Рафиқ Мўмин томонидан пойтуғлик Ёрмат бободан ёзиб олинган вариант, шунингдек, нисбатан мукамал деб ҳисобланган Ўрок Расулов, Риза Тўлаев, Мамашариф Эшмуродов, Ҳожнакбар Кўчимов вариантлари асосида ўзи тайёрлаган йиғма матни янада тўлдириб, “Ёзи билан Зебо” дostonи ҳақида номли сўзбоҳиси билан нашр этди.⁴ Бу китоб 2010 йилда “Янги аср авлоди” нашриёти томонидан қайта босилди.⁵ Бир неча вариантда ёзиб олинган халқ дostonларининг йиғма матнини тайёрлаш анчайин баҳсли масала бўлиб, “Ёзи билан Зебо”нинг ушбу нашри хусусида Ҳ.Зарифов ҳам “илмий ходим О.Собиров унинг йиғма вариантларини тузиб, оммавий нашрга тайёрлаган ва босилиб чиқди. Бунинг қанчалик йиғмалиги ҳали кенг муҳокама талаб этади”,⁶ – деб ёзган эди.

Бизнингча, бевосита жонли ижро ҳолатида ёзиб олинган фольклор асари, шу жумладан, дostonларнинг ҳар бири алоҳида мустақил асардир. Дostonларнинг ҳар бир варианты муайян ижрочининг ўзига хос бадиий маҳорати ва эпик хотираси маҳсули, алоҳида ижро акти намунаси ҳисобланади. Яъни, бевосита жонли ижро шароитларида ёзиб олинган ҳар бир дoston (у неча вариант бўлишидан қатъий назар) алоҳида асар сифатида баҳоланиши керак. Шундай экан, оғзаки анъанада етиб келган ва ижро пайтида ёзиб олинган дostonлардан йиғма матн тузиш тўғри эмас, деб ҳисоблаймиз. Халқ эпосининг XVII–XIX асрларда китобат қилинган намуналари ёки фольклор сюжетлари асосида юзага келган халқ қиссаларининг қотиблар тарафидан кўчирилган бир неча нусхалари асосида тузилган йиғма матнлар бундан мустаснодир. Биз “Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари”нинг мазкур жилдини тайёрлаш чоғида “Ёзи билан Зебо” дostonининг ҳар бир варианты ўзига хослиги билан ажралиб туришини ҳисобга олган ҳолда О.Собиров тузган йиғма матндан фойдаланмадик.

Фаргона водийси аҳолисининг фольклорини тўплашга катта ҳисса қўшган Т.Ғозибоев 1961–1963 йилларда “Ёзи билан Зебо” дostonининг Ҳожнакбар ака Кўчимов, Олимбой Сойиббоев, Абдулла қори Худоёров, Ёқуббой ёзичи,

¹ “Ёзи билан Зебо” (Йиғма матни тайёрловчи О. Собиров) // Шарк юлдузи. – Тошкент, 1957. – 4-сон. 93–120-бетлар.

² Собиров О. “Ёзи билан Зебо” // Ёш ленинчи. – Тошкент, 1958, 8 апрель.

³ “Ёзи билан Зебо” (дoston). Ёзиб олувчи ва ишлаб нашрга тайёрловчи О.Собиров. – Тошкент: “Ёш гвардия”, 1962. – Б. 3–75.

⁴ “Ёзи билан Зебо” (дoston). Ёзиб олувчи ва ишлаб нашрга тайёрловчи О.Собиров. – Тошкент: “Ёш гвардия”, 1978. 96-б.

⁵ “Ёзи билан Зебо” (дoston). Ёзиб олувчи ва нашрга тайёрловчи О.Собиров. – Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2010. 104-б.

⁶ Ҳ. Зарифов. Кўрсатилган мақола. 267-б.

Адаш полвон, Холмирза Худойбергандов, Шерзода (Дехқонбой Бахромов), Отавали Усмонов, Маманазар Исроиловлар ижросидаги Наманган вариантларини ёзиб олиб, уларнинг қиёсий тахлилига доир мақола чоп эттирди.¹

“Ёзи билан Зебо” дostonида меҳнат мавзуси ва ёзигўйлик қўшиқларининг галлакорлик билан богликлиги масаласи К.Очиловнинг мақола ва номзодлик диссертациясида ёритилди.²

Маълумки, ёзигўйлик аънаъаси Афғонистонда яшовчи ўзбеклар орасида ҳам кенг тарқалган. 1981 йилда немис олими И.Талхаммер “Ёзи ва Зебо” дostonининг Човузгон, Балх ва Фарёбдан ёзиб олинган 29 бандлик бир парчасини илмий изоҳлар билан чоп эттирган.³ Афғонистонда истиқомат қилувчи ўзбеклар фольклорини ўрганган немис олимаси Ингеборг Балдауф “Ёзи билан Зебо” дostonида айрим парчаларни ёзиб олиб, нашр этган.⁴

Мамлакатимиз мустақилликка эришгандан кейин, миллий қадриятларимизни тиклаш ва кенг оммалаштиришдан иборат кизгин жараён фольклор асарларини, шу жумладан, “Ёзи билан Зебо” дostonини ўрганиш борасидаги изланишларни ҳам кучайтирди. Журналист Ҳабибулла Ғафур 1992 йилда деновлик 86 яшар Карим бобо Ҳайитовдан ёзиб олинган “Ёзи” қўшиғининг икки вариантини нашр эттирган.⁵

Қарши давлат университети ўқитувчиси Д.Халилова “Ёзи билан Зебо” дostonининг Раззоқ бахши Қозоқбой ўғли, Амин шоир Малик ўғли, Меҳмон Ҳошимов, Олимжон Сойиббоев, Боқи Пирназар ўғли, ота-бола Қодир бахши ва Абдуқаҳҳор бахши вариантлари, шунингдек, Курбон Хушвақт ўғли ва Ният Худойбердиевдан ёзиб олинган парчалари ҳамда О.Собиров тайёрлаган йиғма матнни қиёсий таҳлил қилиб, уларнинг ўзаро фарқли ва муштарак жиҳатларини аниқлаган. Бу дoston сюжетининг келиб чиқиш тарихи ва асарнинг бадий хусусиятларини ўрганиб, 2004 йилда “Ёзи билан Зебо” дostonининг вариантлари ва бадийати” мавзусида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган.⁶

¹ Т. Ғозибоев. “Ёзи билан Зебо” дostonининг Наманган вариантлари // Наманган давлат педагогика институтининг илмий асарлар тўплами. – Наманган, 1964.

² К. Очилов. “Ёзи билан Зебо” дostonининг меҳнат қўшиқлари билан богланишига доир // ЎТА. – Тошкент, 1971. – 4-сон. 54–57-бетлар; Ўша муаллиф. Ўзбек халқ меҳнат қўшиқлари (Қашқадарё вилояти материаллари асосида): Филол. фанлари номз. диссертацияси. – Тошкент, 1974. 10–11, 16–20-бетлар.

³ Thalhammer I. Die Ballade von Jazi und Zeba – ein Refle[des Zweiapaltes nomadischsehaft in der afgano-özbekischen Folklore. In: CAJ 25.1–2.1981. 131–146.

⁴ Ingeborg Baldauf. Materialien zum Volkslied der Özbeken Afghanistans / Reihe Islam & Ethnologie Band 3. Verlag Andreas Gehlign. - Emsdetten: Gehlign, 1989. – P.672.

⁵ Ҳабибулла Ғафур. Халқ ўйинлари, қўшиқлар ва аънаъаларига бир назар. – Тошкент: Камалак, 1992. 44–48-бетлар.

⁶ Д. Халилова. “Ёзи билан Зебо” дostonи хақида // Гулистон. – Тошкент, 2001. – 6-сон. 60–61-бетлар; Яна ўша. “Ёзи билан Зебо” дostonида деҳқончилик меҳнати талқини // ЎТА. – Тошкент, 2002. – 5-сон. 54–56-бетлар; Яна ўша. “Ёзи билан Зебо” дostonи сюжетининг генезиси // ЎТА. – Тошкент, 2003. – 6-сон. 71–74-бетлар; Яна ўша. “Ёзи билан Зебо” дostonида айрим сўзлар изоҳи // Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Қарши, 2004. 112–113-бетлар; Яна ўша. “Ёзи билан Зебо” дostonининг вариантлари ва бадийати: Филол. фанлари номз. дисс. автореф. – Тошкент, 2004.

Фольклоршунос олим А.Эргашев “Ёзи ва Зебо” дostonида урф-одатларнинг бадий талкини,¹ М.Муродов ва А.Эргашев мазкур дostonнинг Қодир бахши Рахим ўгли ҳамда унинг ўгли Абдуқаххор бахши вариантнинг ўзига хос хусусиятларини ўрганди.² 2000 йилда А.Эргашевнинг тадқиқотчи Д.Халилова билан ҳамкорликда ёзган “Ёзи билан Зебо” – ишк дostonи” номли рисоласи нашр этилди.³ 2002 йилда “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”нинг 3-жилдида Т.Мирзаевнинг “Ёзи ва Зебо” дostonига онд қисқача қайдномаси чоп этирилди.⁴

Сурхондарё вилоятининг Сарийосиё туманидаги Газарак кишлоғида сақланиб қолган фольклор намуналарини тўплаган кекса муаллим Неъматулла Ҳоксорий шу кишлоқлик Эшмат ёзигўйнинг бугдой ўрими чоғида ижро этган ёзигарлик кўшиқларини ёзиб олиб, “Газарагим – гавхарим” номли китобига киритди.⁵

Ёш этнограф П.П.Норбўтаевнинг номзодлик диссертациясида “Ёзи билан Зебо” дostonида ифодаланган хўжалик юртиш анъаналари ва оилавий-маиший маросимларнинг акс этиш жараёнлари этнологик нуқтаи назардан тадқиқ қилинди.⁶

Юкоридаги қисқача таҳлил шуни кўрсатадики, ханузгача “Ёзи билан Зебо” дostonининг ҳозирга қадар ёзиб олинган барча вариантлари (ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти Фольклор архивида бу дostonнинг 15 та тўла варианты, 33 та шеърин парчалар, насрий баён ва эртақ сифатидаги намуналари сақланади) қиёсий таҳлил қилиниб, бу эпик анъананинг худудий-локал хусусиятлари, ёзигўйларнинг бадий маҳорати ва дoston поэтikasi масалалари старли даражада ўрганилмаган.

* * *

Гўзалликка ошuftа иждокор халқимиз томонидан яратилган ишқий-романик эпоснинг дурдона асарларидан бири ҳисобланадиган “Ёзи ва Зебо” дostonи халқимиз орасида жуда кўплаб вариантларда кенг тарқалганлиги ва мухлислар томонидан гоят севиб тингланганлиги билан алоҳида ажралиб туради. Фольклористик тадқиқотларга кўра, Ёзи билан Зебонинг покиза

¹ А. Эргашев. “Ёзи билан Зебо” янги вариантда айрим урф-одатлар // Ёш адабиётшуносларнинг илмий-назарий конференцияси материаллари. – Тошкент, 1993;

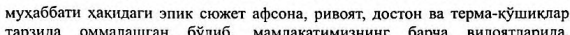
² М. Муродов, А. Эргашев. Оллоҳ паноҳига олган ошқлар // Алпомишнома. Сурхондарё талқини. 1-китоб. – Тошкент, 1999. 383–389-бетлар.

³ А. Эргашев, Д. Халилова. “Ёзи билан Зебо” – ишк дostonи. – Қарши: Насаф, 2000. 64-б.

⁴ Т. Мирзаев “Ёзи билан Зебо” // Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. – Тошкент, 2002. – 3-том. 467-б.

⁵ Неъматулла Ҳоксорий. Газарагим – гавхарим. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008. 97–103-бетлар.

⁶ П.П. Норбўтаев. Қашқадарё воҳаси ўзбеклари этник хусусиятларининг халқ дostonларида акс этиши (“Алпомиш” ва “Ёзи билан Зебо” дostonлари мисолида): Тарих фанлари номз. диссертацияси. – Тошкент, 2010. 30-б.



мухаббати хақидаги эпик сюжет афсона, ривоят, дoston ва терма-қўшиқлар тарзида оммалашган бўлиб, мамлакатимизнинг барча вилоятларида, шунингдек, Тожикистон, Қирғизистон, Туркменистон ва Афғонистон худудида истиқомат қилувчи ўзбеклар орасида машҳур бўлган. Бу асар асосан деҳқончилик ва чорвачилик билан боғлиқ турли-туман ишларни бажариш чоғида меҳнаткашларнинг ишини енгиллатиш, уларга маънавий-руҳий мадад бахш этиш ҳамда бадиний-эстетик завқ бериш мақсадида айtilган.

Бу дostonда камтарин ва меҳнатсевар Ёзининг гўзал Зебога бўлган мухаббати ва уларнинг бир-бирига етишиши йўлидаги қизиқарли саргузаштлари тасвирланган. Унда севги ва садоқат, вафодорлик туйғулари, сабр-тоқатли бўлиш, эзгу ният билан ҳалол меҳнат қилиш, бахтли келажак учун интилиш гоյлари билан уйғунлашиб кетган. Шунга кўра, мутахассислар бу эпик асарнинг жанрий мансубиятини ишқий-романик дoston деб белгилайдилар. “Ёзи билан Зебо” Раҳматулла Юсуф ўғли, Амин шоир Малик ўғли сингари бахшилардан ёзиб олинганлигининг ўзи илгарилари бу дoston кўплаб атоқли бахшилар репертуарида ҳам мавжуд бўлганлигини кўрсатади. Маълумотларга қараганда, қаҳрамонлик эпосини маромига етказиб қуйлаши билан донг қозонган атоқли бахши Фозил Йўлдош ўғли ҳам “Ёзи билан Зебо”ни ҳамқишлоқларига айитиб берган экан. 1975 йилда Наманган вилоятида фольклор экспедициясида бўлган О.Собировнинг “дала ёзувлари”да қайд этилишича, Янгиқўрғон туманининг Орарик қишлоғида яшовчи Раззоқ бахши Қозоқбой ўғли айитиб берган “Нима айтай?” термасида қуйидаги мисралар бор:

Қовун экдим Тошбулоқнинг тошига,
Сайр қилдим сарчашманинг бошига,
Зебожон ўсма қўядир қошига,
Кел, Зебожон, Ёзи томошасига,
Зебоман Кал Ёзидан айтайинми?

Маълум бўлишича, Раззоқ бахши истиқомат қиладиган қишлоқда ўзига хос ёзичилик анъанаси мавжуд бўлиб, ўн тўрт киши “Ёзи билан Зебо”ни қойилмақом қилиб ижро этишар экан. Ана шу эпик анъанадан яхшигина хабардор бўлган Раззоқ Қозоқбой ўғли ҳам бу дostonни ўрганиб, халқ орасида айитиб юриб шуҳрат қозонганлиги туфайли М.Муродов, О.Холмирзаев томонидан бир неча марта ёзиб олинган. Бахшининг ўғиллари Омон ҳамда Мамасодик ҳам “Ёзи билан Зебо”ни яхши билишган.

1991–1993 йилларда падари бузруквори, таниқли эпик қуйчи Қодир бахши Раҳим ўғли айтган “Ёзи билан Зебо” дostonини Абдуқаҳҳор бахши ана шу мисралар билан бошлаган:

Очиб сандиқларимни,
Кўрсатай бир бўстонни,
Ошиқ Ёзи-Зебодан,
Айтайин бир дostonни.
Эшитганман устозим,
Бахши Ражаб шоирдан.

Давраларда гап бошлаб
Улардан ҳам тердим дон.
Умид шоир гоҳида,
Зебодан бошлар эди,
Яхши жойидан айтиб,
Ёмонни ташлар эди.¹

Бу парча “Ёзи билан Зебо” дostonи Жанубий Ўзбекистон худудида, хусусан, Шеробод дostonчилик мактаби эпик анъанасида ҳам кенг тарқалганлиги, бу асар машхур Шерна бахшининг шогирди Ражаб шоир ҳамда Умид шоир репертуарида ҳам мавжуд бўлганлиги, бинобарин, Қодир бахши ҳам уни ўзининг устози – тоғаси Ражаб шоирдан ўрганганлигини кўрсатади.

Тарихий-фольклорий жараён ривожини давомидида эпик анъанада ўзига хос ўрин тутувчи бу дostonни айтувчи алоҳида ижрочи типи шаклланган. “Ёзи билан Зебо” дostonининг халқ орасидаги оммалашуш усули ва ижрочилари таркибининг тахлили шуни кўрсатадики, бу дostonнинг анъанавий ижрочилари “ёзигўй”, “ёзикаш”, “ёзичи”, “ёзи” деб юритилган. Бу асар ҳамда унинг таркибидаги кўшиқлар асосан дехқонларнинг муайян дала ишларини бажаришлари чоғида айtilган. Масалан, этнограф олима Б.Х.Кармишеванинг қайд қилишича, Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларида галла ўрим-йиғими пайтида махсус чақирилган “ёзигўй” томонидан “Ёзи ва Зебо” дostonидан парча-кўшиқлар ижро этиб турилган бўлиб, қолган ўроқчилар “Э-э-э, олло!” деб жўр бўлиб туришган. Фориш туманидаги Синтоп кишлоғи дехқонлари эса галла ўраётганда “Ҳай, жон олло”, “Ё олло” каби кўшиқларни айтишган.² М.С.Андреевнинг 1927 йилда ўтказган этнографик экспедицияси натижасида Хингов водийси тожиклари бугдой ўраётганда “Ман доғ”, “Ё оллох” кўшиқларини ижро этганликлари аниқланган.³

Одатда дехқонлар галла ўримини ҳашар йўли билан ўтказишган ва бу ишга чечан “ёзигўй”ларни ҳам таклиф этганлар. Этнограф Б.Х.Кармишева томонидан ўтган асрнинг 50-йилларида ёзиб олинган маълумотларга кўра,⁴ Сурхондарё вилоятининг Сариосиё туманидаги Тоғчиён кишлоғида бугдойзорни катта майдонни эгаллаган дехқонлар хатто бир нечта “ёзигўй”ни айтиб келишган. Улар ўроқчиларга яқинроқ жойга ўтириб олиб, “Ёзи билан Зебо” дostonидан кўшиқларни галма-галига ижро этишган. Ўроқчилар уларнинг ижроси давомидида ҳар бир мисрадан кейин “Э-э-э, олло!” деб ижрога кўшилишган. “Ёзигўй”лар бир-бирлари билан мусобақалашган каби кўшиқ айтиб, бири иккинчисини енгилга ҳаракат қилганлар. Буни тоғчиёнликлар “*Бир ёзикаш иккинчисини ёзи билан уриб тайлайди*” дейдилар. Тоғчиёнда яшаб

¹ ЗЎФА. Инв. №1539.

² Б.Х. Кармишева Об узбекских трудовых крестьянских песнях (материалы) // Сборник статей по истории и филологии народов Средней Азии. Памяти М.С.Андреева. – Худжанд, 1960. 72-76-стр.

³ М.С. Андреев. Экспедиция в Ягноб 1927 г. (краткий очерк) // Бюллетень Среднеазиатского государственного университета. – Ташкент, 1928. – №17. 166-167-стр.

⁴ Б.Х. Кармишева. Кўрсатилган мақола. 72-76-бетлар.

Ўтган Эшқўзи ёзикаш ана шундай чечан ижрочилардан бири бўлганлиги учун уни Сариосиёнинг энг олис қишлоқларига ҳам ҳашарга айтиб кетишар экан. Ёзигўй ёки ёзикашларнинг бугдой ўримида иштирок этиши ҳолати жанубий Тожикистонда истиқомат қилувчи лақай, дўрман каби ўзбек уруғлари орасида ҳам қайд этилган.

Хаваскор фольклор тўпловчи Нёъматулла Ҳоксорийнинг аниқлашича, Сариосиё туманининг Газарак қишлоғидан етишиб чиққан Эшмат шоир жуда уста ёзичи бўлиб, ғалла ўримида ўтказиладиган ёзигўйлик баҳсида Ашур бахши деган таникли ёзичини енгиб чиққанлиги халқ орасида ривоятга айланиб кетган. 1945 йилда 75 ёшида вафот этган Эшмат шоир Ёзи билан Зебонинг айтишуви асосидаги кўшиқларни айтиб, ўроқчиларнинг ишига унум бахш этган. У билан айтишувда енгилган ёзичи кўлига ўроқ олиб, бугдой ўримида тушиб кетган.¹

Сурхондарё вилоятининг Денов туманидаги Илонсой қишлоғида яшовчи ёзикашлар ғалла ўрими пайтида куйидаги кўшиқни ижро этишган:

Ёзи айтсам айтайин чин Ёзидак,
Ҳар кишининг ёри бўлса ўзидак,
Ҳар кишининг ёри бўлса ўзидак,
Қиш бўйи асраб боқар кўзидак.

Ёргинам ёр экандур, билмадим,
Сояси гулзор экандур, билмадим,
Соясида бир майдон ўлтирмадим,
Шу кунлар даврон экандур, билмадим.²

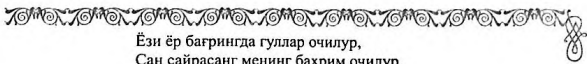
Қашқадарё вилоятининг ғаллакорлик билан шугулланувчи аҳолиси орасида ҳам “Ёзи билан Зебо” дostonи жуда машҳур бўлган. Дехқонлар дон сепишдан аввал ер ҳайдаганда, пишиб етилган бугдойни ўриш пайтида, олинган ҳосилни қопларга солиб, аравада ташиётганда ҳам “Ёзи билан Зебо” дostonидан парчаларни севиб куйлаганлар. Шаҳрисабз туманидаги Обмогон қишлоғида ғаллакор-деҳқонлар бугдойни шерик бўлиб ўришган. Бунда ўримда иштирок этаётган ўроқчиларнинг уч-тўрттаси биргаллашиб “ёзи” айтишган, қолганлар эса “Э-э-э, олло!” анъанавий қайтариғини такрорлаб турганлар. Шу қишлоқлик Шойим буванинг Б.Х.Кармишевага айтишича, “*Асл йиғит ёзи ҳам айтади, ўроқ ҳам ўради. Агар ёмон айтса, айб деб билмиш*”. Шунга ўхшаш “*Лақай деҳқон ҳам келади, чечан ҳам келади*” деган нақл лақай-ўзбеклари орасида ҳам қайд қилинган.³

Сариосиё туманининг Жарулоғ қишлоғида яшовчи 42 яшар Робия Эшонкул кизидан 1976 йилда С.Аскарлов ёзиб олган маълумотга кўра, бугдой ўраётган пайтда куйидаги “ёзи” кўшиқлари ижро этилган:

¹ Нёъматулла Ҳоксорий. Газарагим – гавҳарим. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008. 97–103-бетлар.

² Б.Х. Кармишева. Кўрсатилган мақола. 73-б.

³ Б.Х. Кармишева. Кўрсатилган мақола. 70–73-б.



Ёзи ёр бағрингда гуллар очилур,
Сан сайрасанг менинг баҳрим очилур.
Сайрасанг-сайрамасанг омонда бўл,
Тўтиқуш боласидай кафасда бўл.

Ёзи айтган довшингдан ёр сани,
Химча баҳмал ковшингдан ёр сани,
Уч кун тердим Тошбулокнинг тошини,
Палак экдим йўлгинанинг бошина.
Ният қилдим аввалам ёр есин деб,
Кимга керак бўлса олсин лошини.

Бугдой экдим аро чўлда колди-ё,
Юра-юра икки тиззам толди-ё.
От бошини буён буринг, Зебижон,
Ёзи жўранг жазир чўлда колди-ё.

Сани унда, мани мунда яратди,
Орамизга азим дарё яратди.
Азим дарё экан, оқди-да кетди,
Бевафо ёр экан ташлади кетди.

Ёзини яйлоғлари ёзуг бўлур,
Қиз дегани бадани нозик бўлур.
Қиз боланинг баданидан олса товоғ,
Олти ойлик йўллара озиғ бўлур.¹

Фольклоршунос Охунжон Собиров 1956 йилда Қашқадарё вилоятининг Шаҳрисабз туманидаги Қўччи қишлоқ фуқаролар йиғинига қарашли Юқори Зачкана қишлоғида сўзга чечан ёзигўй Ўроқ Расулов билан суҳбатлашганида, у “Ёзи билан Зебо” достони кўпинча қўш хайдов, ўроқ ўриш вақтларида, бундан ташқари тўй-маросимларда ҳам айтилар эди”, деган.² Чирокчи туманининг Пақанда қишлоғилик 58 яшар Риза Тўлаев 1961 йил 14 октябрда “Ёзи билан Зебо” достонини айтиб бераётганида “бу достон қўш хайдаган вақтда ҳам баланд овоз билан айтилар эди”, деб изох берган.³ Янгикўрғонлик Тувал Ботиров эса “Ёзи кал” эртагини айтиб беришдан аввал “кишилар қўл меҳнати қилаётганларида меҳнат унумли бўлиши ва зерикмаслик учун “Ёзикал” деб аталадиган ғазалга ўхшаш қўшиқ айтишган, унинг келиб чиқиши шундай экан”, деб ўз ҳикоясини бошлаган.⁴ 1977 йилда ёзигарлик қўшиқларини айтиб берган Шохдор бува: “Хўқизни қўшиб ер хайдаётганда “ёзи” (яъни “Ёзи билан Зебо” достони қўшиқлари – М.Ж.) қўшиқларидан бошқаси бўлмайти”. Қишлоқдаги Абдулла-

¹ ЗЎФА. Инв. № 7280. 6–7-б.

² ЗЎФА. Инв. № 1687/4.

³ ЗЎФА. Инв. № 1687/2.

⁴ ЗЎФА. Инв. № 4868.

кул деган дехкон трактор устида ҳам шу қўшиқни айтиб юраберар эди”, – дейди.¹ Бу эса дехкончилик ишларини бажариш техника воситалари билан амалга оширила бошлаганда кейин ҳам ер ҳайдаш чоғида “ёзи” кўшиқларини айтиш анъанаси анча пайтгача сақланиб қолганлигидан далолат беради.

Фольклоршуно Файзулла Аймоқнинг маълумот беришига қараганда, Ёзи билан Зебонинг муҳаббати тараннум этилган ошиконо тўртликлар ҳанузгача Афғонистонда яшайдиган ўзбеклар хотирасида сақланиб келади. Булар “Савзувон” ёки “Сабзиман” кўшиғи деб ҳам аталади. Улар ҳар доим кўпчилик йиғилиб гилам тўқиганда, сумалак пиширганда, чарх йигирганда хотин-кизлар томонидан ўзига хос оҳанг билан айтилади.²

“Ёзи билан Зебо” дostonининг ижро ўрни Фарғона водийсида ўзига хос бўлиб, кўпинча шоли ўтоғи ва ўрими пайтида, умумхалқ ҳашари асносида амалга оширилган йирик қурилишлар, хусусан, Катта Фарғона канали ҳамда Шимолий Фарғона каналини бунёд этиш чоғида ижро этилган. Зомин туманининг Қарапчи қишлоғида яшаган Ёрлақаб Бекназар ўғлидан ёзиб олинган маълумотга кўра, ўтган асрнинг 50–60-йилларида қиш кунлари ўтказилган гап-гаштак ўтиришларида бўза ичаётганда “Ёзи билан Зебо” деган айтишмалар айтилган. Бугдой ўраётганда ва ғарам қилганда ҳам ёзигарлик айтимларини ижро этишган.³

Ёзичиларнинг ижро усули ҳам дostonчи бахшилардан биров фарқ қилган. “Ёзи билан Зебо” дostonи ёки унинг парчалари дўмбира ёхуд бошқа мусиқа асбоби жўрлигисиз ёқимли, ширадор баланд овоз билан қуйланган. Хусусан, қашқадарёлик дехконлар ўрнимга тушишган пайтда “бир киши отга миниб бугдой ўраётган ўрокчиларнинг олдига тушиб олган ва ҳеч қандай мусиқа асбобисиз баланд овоз билан маълум бир оҳангда қуйлаган”.⁴ Бу дoston ижросида ўзига хос оҳанг мавжуд бўлиб, ёзигўй шеърый матнларни бамисоли кўшиқдай қуйлаганлиги учун унинг мусиқий жозибadorлиги тингловчиларни ўзига ром этган. Наманганлик ёзичиларнинг ижросини кўп бора кузатишга муваффақ бўлган фольклоршунос Т.Ғозибоев ҳам “Ёзи билан Зебо”ни қуйлайдиган кишилар баланд овозга эга бўлишлари, уларнинг овози бир қишлоқдан иккинчи қишлоққа етиб борадиган даражада бўлиши, халқ ибораси билан айтганда “жуذا қийқириб айтадиган” бўлишлари керак. Бундан ташқари, қучли хотирага ҳам эга бўлишлари зарур. Чунки “Ёзи билан Зебо” бошқа халқ дostonлари сингари дўмбира ёки бирор мусиқа асбоби жўрлиги остида айтилмайди”, – деб ёзади.⁵

¹ ЗЎФА. Инв. № 1665/12.

² Файзулла Аймоқ. – Тошкент: Гафур Ғулom номидaги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. 52-б.

³ Фольклоршунос олим М.Афзаловнинг 1959 йилги фольклор экспедицияси қундалигидан. 4 сентябрь.

⁴ О. Собиров. “Ёзи билан Зебо” дostonи ҳақида // “Ёзи билан Зебо” (дoston). Ёзиб олувчи ва ишлаб нашрга тайёрловчи О. Собиров. – Тошкент: “Ёш гвардия”, 1962. 5-б.

⁵ Т. Ғозибоев. Кўрсатилган мақола. 104-б.

Маълумки, мусиқа асбоби ва куй дoston куйлашда жуда катта роль ўйнайди, у куйланаётган дoston руҳини, унда олға сурилган ғоя ва фикрларни ифодалашда бахшига катта ёрдам бериш билан бирга, куйланаётган дostonнинг эпизод ва мисраларини изчил равишда хотирага туширишда ҳам бахшига катта ёрдам беради.¹ Демак, “Ёзи билан Зебо” дostonи мусиқа асбоби жўрлигисиз ширали овоз билан куйланганлиги сабабли ижрочидан кучли хотира ҳамда бадиҳағўйлик иктидорининг эгаси бўлишлик талаб қилинган.

Фольклоршуносликда “Ёзи билан Зебо” дostonининг яратилган даври ва жўғрофий ҳудудини белгилашда аник бир тўхтамага келинганича йўқ. Хусусан, Д.Халилова Қашқадарё вилоятининг Касби туманида Майманок номли кишлок бор бўлиб, унинг яқинидаги тоғда Ғойиб эрам деб аталадиган ғор мавжудлигига асосланиб, “Ёзи билан Зебо” дostonининг пайдо бўлишини шу ҳудуд билан боғлайди.²

Чиндан ҳам, “Ёзи билан Зебо” дostonи ёки унинг парчалари ижро этилган ҳудудларда асар қаҳрамонлари билан боғлиқ топонимлар – жой номлари кўп учрайди. Хусусан, фольклоршунос О.Собиров 1975 йилда Наманган вилоятининг Янгиқўрғон туманига қарашли Қизил Ёзи кишлоғи ҳақидаги ривоятни эшитганлигини қайд этади.³ 1973 йилда Китоб туманида бўлган К.Имомов эса “Ёзи билан Зебо” эртаги билан бир қаторда “Ёзи булоқ”, “Ёзи кудук” афсоналарини ҳам ёзиб олган. 1957 йилда жанубий Ўзбекистон бўйлаб фольклор экспедициясида бўлган Музайяна Алавия Сурхондарё вилоятидаги Кофарнихоннинг кунчиқар томонида Тошбулоқ тоғи борлигини аниқлаган. Маълум бўлишича, Тошбулоқнинг боши Кийикдахана деган тоққа бориб кўшилади. Тошбулоқнинг ёнидан Вахшдарёси оқиб ўтади. Амударё билан Вахш ўртасида Жетимтов деган жой бор бўлиб, Ёзи ўша ерда туғилган, дейдилар. Ёзи билан Зебонинг воқеалари Тошбулоқда бўлиб ўтади. Айтишларича, Ёзи шу ерда қовун етиштирганида икки севишган қуйидаги кўшиқни айтишган экан:

Ёзи:

Қовун экдим Тошбулоқнинг дашига,
Обод килдим кўзгинамнинг ёшига.
Бориб айтинг Зебодайин кишига,
Кўчиб келсин палагимнинг бошига.

Зебо:

Қовун экибсиз Тошбулоқнинг дашига,
Обод кибсиз кўзгинангиз ёшига.
Бориб айтинг Ёзибекдай кишига,
Мол ҳайдасин палагининг лошига.⁴

¹ Т. Ғозибоев. Кўрсатилган мақола. 105-б.

² Д. Халилова. “Ёзи билан Зебо” дostonи сюжетининг генезиси // ЎТА. – Тошкент, 2003. – 6-сон. 71–74-бетлар.

³ О. Собиров. “Ёзи билан Зебо” дostonи ҳақида // “Ёзи билан Зебо” (дoston). Ёзиб олувчи ва ишлаб нашлаб тайёрловчи О. Собиров. – Тошкент: “Ёш гвардия”, 1978. 5-б.

⁴ ЗУФА. Инв. №1315. М. Алавиянинг 1957 йилги Сурхондарё фольклор экспедицияси қундалиги. 2-дафтар. 9–10-бетлар.

Киссахон-бахши Рахматулла Юсуф ўғли 1960 йил 2 январь куни Ходи Зарифовга қуйидагича мактуб ёзган: “Ёзи ва Зебо”га янги бир материал топилди. Бу ерликлар, Зебо майдонлик (Нурота тоғидаги қадимий қишлоқлардан бири “Майдон” деб аталган – М.Ж.) бўлиб, шу товда Ёзи унинг қўйини боқиб, шу оркали арзу холини Зебога айтиб юрган экан. Аввалги менинг ривоят беришимга ҳам монанд (Рахматулла Юсуф ўғли ўз репертуаридаги “Ёзи билан Зебо” достонига ишора қилмоқда – М.Ж.). Бу жой Оқтов шарқида. Оқтовнинг Пачот, яъни Қўшрабод совхозининг марказига яқин Оқтепанинг ғарб-шимоли Шувона қишлоғининг ғарбида, Зарбанднинг шарқида Боқининг тови деган жойда – тоғнинг жанубга мойил жойида Чилмахрамга яқин икки чашма бор. Ёзи ва Зебо исмига. Зебига Ёзикал товга келаётганида дегани:

Зебижон, аста юринг, кун эртади[р],
Дард мени қўймайди, холим нетади.
Чиқиб эдим Қўҳи анвар¹ товидан,
Зебидай қоши каро ёр ўртади.

Ёзи Оқтовга етганидан кейин Зебосининг таърифида шундай деган экан:

Олмадандир тегирмоннинг гупчаги,
Хосадандир гул Зебининг лачаги.
Хосадан бўлса Зебининг лачаги,
Қўлтиғидан кўринади чечаги.

Зебижоннинг не дегандай ўйи бор,
Шотеракдай бўлиб ўсган бўйи бор.
Жонни берсам шундайин жононга,
Ҳар изида бир чаманнинг бўйи бор.

Ёзи ва Зебо Оқтовда мурод-мақсадларига етишгандан кейин шоирлар айтган экан:

Ал омон, ошиққа товдир, ал омон,
Иккалангизга муборак бул замон.
Изингиздан товнинг гули битади,
Кўп замонча кўкарсин-а аргувон!

Ҳалиям ўша айтган жойларда аргувон дарахти кўкаради”.²

Афғонистонлик фольклоршунос Файзулла Аймоқ томонидан ёзиб олинган бир афсонада нақл қилинишича, Ёзи Форёб вилоятига қарашли Алмор деган қишлоқда дунёга келган. Ёзи Зебо деган қизга ошиқ бўлиб, унинг ҳажрига чидай олмай, мажнунона шеърлар тўқийди. Ёзига нисбат бериладиган “Савзувон қўшиқлари” кенг тарқалган. Ривоят қилишларича,

¹ Қўҳи анвар – Нуротага ўттиз икки қақирим Лағгар сиртининг ғарб-жануби томонида Оқтовнинг шимоли бетида бир даранинг исмидир.

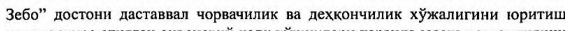
² ЗЎФА. Инв. №189/5.

Зебо Форёб вилоятининг Гулжонисайёд кишлоғида дунёга келган эмиш. Отасининг исми кипчоклик мулла Ортик бўлган, дейдилар. Бу икки ошик-маъшук мансуб қабилалар ўртасида можаролар мавжудлиги туфайли Ёзи ва Зебо бир-бирларининг висолига етиша олмай дунёдан ўтади. Ёзи Зебонинг хижронига бардош беролмай, ўзини ўлдирди, унинг жасади Гурий тоғи яқиндаги Алмор кишлоғи қабристонига дафн қилинади. Зебо Ёзининг ҳалок бўлганидан хабар топиб, бир қанча дугоналари билан унинг қабрини зиёрат этгани боради. Зиёрат қилиб, кишлокка қараб равона бўладилар. Шунда Зебо дугоналарига: “Бир пой ковушим қабрининг ёнида қолибди”, деб баҳона қилиб, ёлғиз ўзи Ёзининг қабри устига қайтиб боради ва битта катта тош билан ўз бошига уради. Шундай қилиб, ўзини-ўзи ҳалок этади. Амақисининг ўғли ҳам Зебони севар эди. Бу фожиадан хабар топиб: “Мени Зебо ва Ёзи қабри ўртасига кўминглаб”, деб васият қилиб, у ҳам ўзини ўлдирди. Унинг васиятини амалга оширадилар”.¹

Бизнинг назаримизда, достон қахрамонлари ёки асарда тасвирланган эпик макон атамалари номининг муайян жўгрофий ҳудудда қайд этилишига асосланиб эпик сюжет генезиси ва дostonнинг шаклланиш ўрни ҳақида узил-кесил хулоса чиқариш қийин. Чунки бундай номлар ўша ҳудудда дoston кенг оммалашishi натижасида кейинчалик қўйилган бўлиши ҳам мумкин. Мамлакатимизнинг деҳқончилик ва чорвачилик ривожланган ҳудудларида “Ёзи билан Зебо” дostonи қахрамонлари ёки уларнинг саргузаштлари кечган макон атамалари, айниқса, икки севишган қалб соҳиблари ғойиб бўлган мўъжизавий ғор, мазор, зиёратгоҳ, чашма ёки дара номи билан алоқадор топонимик ривоят ва афсоналар учрашининг сабаби мазкур дostonнинг халқ орасида кенг тарқалганлиги билан изоҳланади.

Дostonда тасвирланган воқеа-ходисалар кўчманчи ва ярим кўчманчи, яъни баҳор келиши билан сурувини тоғ яйловларига ҳайдаб кетиб, булок ва сой сувига яқин жойларда мавсумий деҳқончилик билан шуғулланган аҳолининг турмуш тарзига мос келади. Ўзбек халқ меҳнат кўшиқларини ўрганган К.Очилов ҳам халқ ўртасида “Ёзи”, “Ёзи кал”, “Кал Ёзи” каби номлар билан юритиладиган “Ёзи билан Зебо” дostonи ёки унинг парчалари кўш ҳайдаш ва бугдой ўрими пайтида ижро этилган бўлса-да, бу дoston ғаллакорлик билан боғлиқ “меҳнат кўшиқларидан анча кейин яратилган ва мустақил ҳолда қуйланиб келинган. Ундан айрим парчалар (ёзилар) эса кейинчалик ёзигўйлар томонидан турли меҳнат жараёнларида ижро этилган”,² – деб ҳисоблайди. Дostonдаги шеъринг парчалар асосан кўчманчи чорвадорлик ва ярим ўтрок деҳқончилик билан машғул бўлган аҳоли фольклорига кенг оммалашган ўлан жанрининг шеъринг тузилишига хос жиҳатларга эгаллиги, яъни 11 бўғинли мисралардан иборат тўртглик банд тузилишига асосланишига кўра, “Ёзи билан

¹ Файзулла Аймоқ. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. 52–53-бетлар.



Зебо” дostonи даставвал чорвачилик ва дeҳқончилик хўжалигини юритиш чоғида ижро этилган анъанавий халқ кўшиқлари тарзида юзага келганлигини кўрсатади. Бора-бора бундай кўшиқлар бир-бирига кўнгил кўйган Ёзи билан Зебо образлари билан боғлиқ ҳолда воқебандлик касб этиши дostonнинг илк сюжет асослари шаклланишига замин яратган.

Шу тариқа, ўзбек халқ романик эпосининг интенсив яратилиш босқичи деб қараладиган XVIII–XIX асрларда кечган тарихий-фольклорий жараён давомида “Ёзи билан Зебо” дostonи тугал эпик сюжетга эга асар сифатида шаклланган.

* * *

“Ёзи ва Зебо” дostonи биринчи марта 1925 йилда Рафиқ Мўмин томонидан ёзиб олинган бўлиб, кейинчалик унинг бир нечта тўла вариантлари ҳамда парча холидаги намуналари ёзувга олинган. ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институтининг Фольклор архивида мазкур дostonнинг Олимжон Сойиббоев, Ўрок Расулов, Амин шоир Малик ўғли, Боки Пирназар ўғли, Мехмон Ҳошимов, Раззоқ бахши Қозоқбой ўғли, Қодир бахши Раҳим ўғли ва Абдуқаҳҳор бахши Қодир ўғли, Раҳматулла Юсуф ўғли, Омон бахши Раззоқов сингари ижрочилардан ёзиб олинган тўлиқ вариантлари, шунингдек, Тил ва адабиёт институтининг фольклор экспедициясида Сандмурод Расулов, Аҳрор Туробов, Қурбон Хушвақт ўғли (1957 йил), Ҳожикул Худойбердиев (1959 йил), Тўти момо (1961 йил) каби ижрочилардан ёзиб олинган парча тарзидаги намуналари сақланади. Бундан ташқари, мазкур фольклор архивида ушбу дostonнинг мамлакатимизнинг турли вилоятларида истиқомат қилувчи ижрочилардан “Ёзи кал”, “Кал Ёзи”, “Зебижон”, “Ёзи-Зебо”, “Ёзи билан Ойпошша”, “Зебихон”, “Зевак”, “Зебиой”, “Ёзи ва Зебо”, “Ёзигўйлик” каби номлар билан ёзиб олинган кўшиқлар ҳамда ушбу эпик сюжет асосида яратилган афсона ва эртақлар мавжуд. Ёзи билан Зебонинг муҳаббати ҳақида хикоя қилувчи бундай фольклор асарлари Х.Зарифов, М.Афзалов, М.Алавия, З.Хусаинова, О.Собиров, Т.Ғозибоев, С.Иброҳимов, Т.Мирзаев, М.Муродов, К.Очилов каби фольклоршунослар ҳамда О.Холмирзаев, Т.Адашбоев сингари ҳаваскор тўпловчилар томонидан ёзиб олинган.

Фаргона водийси вилоятлари, шунингдек, Қирғизистоннинг Ўзган, Аравон, Олабуқа, Ўш каби ҳудудларида яшовчи аҳоли орасида машҳур бўлган “Ёзи билан Зебо” дostonи ёки унинг таркибидаги айрим парчаларини ижро этувчи кишилар “ёзичи” деб юритилган. Фольклоршунос олим Т.Ғозибоев томонидан ўтган асрнинг 50–60-йилларида ўтказилган экспедицион изла-нишлар натижасида аниқланишича, “Ёзи билан Зебо” дostonини ижро этиш анъанаси Наманган вилоятининг Янгикўрғон туманидаги Хўжашўркент, Беқобод, Ёркўрғон, Файзиобод ҳамда Ўнҳаят, Наманган туманининг Хонобод ва Тошбулоқ қишлоқларида, айниқса, кенг оммалашган. Ўтмишда тошбулоқлик Нурмат ёзи (ўтган асрнинг 20-йилларида вафот этган), унинг ўғли Эрмат ёзи, Жўрабой ёзи, Абдуҳалил сўфи, Ҳожимамаат ёзи Пирматов, Йўлдош ёзи сингари “Ёзи билан Зебо”ни жуда қийқиртириб айтадиган” ёзичиларнинг доврўғи

водийнинг олис-олис худудларига ҳам маълум бўлган. Янгикўрғон туманидаги Бирлашган қишлоқ фуқаролар йиғинига қарашли Бекобод қишлоғининг ўзидан “Ёзи билан Зебо” дostonини маромига етказиб ижро этадиган Ҳожаикбар Кўчимов, нафақат ёзичи, балки “байтнинг (эртакнинг) ҳам уяси” сифатида ҳам донг таратган Карим оқсоқол, бадихағўйликда ном чиқарган Мамалатиф шоир каби бир неча авлод ёзичилар етишиб чиккан. Ёркўрғонда эса Ортиқ хофиз, Эргаш Узоқ ўғли, Турдибой қарол, Отаполвон Бўтабой ўғли, Норматқўр, Ҳайдар хофиз, Олим ёзичи, Маматали ёзичи, Турғун мерган Узоқ ўғли, уста Тусмамат Болта ўғли каби мохир ёзичилар истиқомат қилишган. Бу ижрочиларнинг аксарияти XIX асрнинг иккинчи ярми – XX асрнинг 20-йилларида Фарғона водийсида ном қозонган Маманазар ёзичининг бадий анъаналари таъсирида етишиб чикқанлар. Ёркўрғон қишлоғида туғилиб-ўсган Маманазар ёзичи “Ёзи билан Зебо” дostonини ўз устози Сайдали ёзичидан ўрганган. Ёркўрғонлик кексаларнинг эслашларича, Маманазар ёзичи қизиқчи ва кўшчи дехкон бўлиб, Сирдарё лабида кўрғон қилиб, ўша ерда яшаган. Унинг ўғли Тўхтабой ҳам қизиқчилик қилган, “Ёзи билан Зебо” дostonини ҳам айтган. Ўзининг ширадор овози билан мухлислар орасида катта шуҳрат топган ва кўплаб ёзичиларни, жумладан, Олим қарға номи билан танилган Олимбой Сойиббоевга ҳам устозлик қилган Махмудбой Исабой ўғли ҳам Маманазар ёзичининг шогирди бўлган. Тахминларга кўра, Маманазар ёзичи 1922-1923 йилларда вафот этган.¹

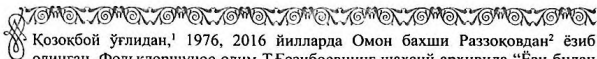
Ўтган асрнинг 20-йилларида эътиборан “Ёзи билан Зебо” дostonининг Фарғона водийсида оммалашган вариантларини ёзиб олиш ишлари бошланган. ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти Фольклор архивида “Ёзи билан Зебо” дostonининг Фарғона водийсидан ёзиб олинган бир неча тўла вариантлари, эртак шаклидаги талқинлари ҳамда муайян парчалар ҳолидаги намуналари сақланади. Дostonнинг энг муқаммал ва бадий жиҳатдан яхши намуналаридан бири 1922–1924 йилларда Давлат илмий кенгаши Ўзбек билим хайъатининг, 1925-1926 йилларда Ўзбекистон Маориф комиссарлиги Илмий шўрасининг Ўзбекларни ўрганиш комитетининг Фарғона водийси бўйлаб ўтказган экспедицияларида иштирок этган Рафиқ Мўмин томонидан Андижон вилоятининг Избоскан туманидаги Пойтуғ қишлоғида яшовчи Ёрмат бобо оғзидан “Зевак” номи билан ёзиб олинган.² Дostonни ёзиб олиш ишлари 1922 йилда бошланган ва номаълум сабабларга кўра, бу иш анча пайт тўхтаб қолган ва 1925 йил 24 декабрь куни ниҳоясига етказилган.

Бундан ташқари, мазкур дostonнинг нисбатан тугал вариантлари 1957, 1959 йилларда Олимбой Сойиббоевдан,³ 1965, 1975 йилларда Раззоқ бахши

¹ Т. Ғозибоев. “Ёзи билан Зебо” дostonининг Наманган вариантлари // Наманган давлат педагогика институтининг илмий асарлар тўплами. – Наманган, 1964. 102–104-бетлар.

² ЗўФА. Инв.№.725. Ёзиб олувчи: Рафиқ Мўмин, 113-б.

³ ЗўФА. Инв.№.1688/1. Ёзиб олувчи: Т.Адашбоев, 58-б; Инв.№.1512. Ёзиб олувчи: М.Муродов, 30-б.



Козокбой ўғлидан,¹ 1976, 2016 йилларда Омон бахши Раззоқовдан² ёзиб олинган. Фольклоршунос олим Т.Ғозибоевнинг шахсий архивида “Ёзи билан Зебо” дostonининг 1961 йилнинг мартада Бирлашган кишлок фукарлар кенгашининг Бекобод кишлогилик Ҳожиакбар Ёзичи Кўчиров, 1961 йил апрелда Хўжашўркент кишлогилик Олимбой Сойиббоев, 1962 йил апрелда Ўнхяат кишлок фукарлар кенгашининг Файзиобод кишлогилик яшовчи Абдулла қори Худойеров, Ёркўрган кишлогилик Икромжон Ёқуббоев ҳамда Адаш полвон, Ёркўргондаги 80-мактаб қоровули Холмирза ака Худойбергандов, 1963 йилнинг майида ўнхяатлик Шерзода (Дехқонбой Баҳромов), 1962–63 йилларда Наманган туманидаги Хонобод кишлогилик Отавали Усмонов, 1963 йилнинг июлида Катта Тошбулоқ кишлогилик истикомат қилувчи Мама Назар Исроиловдан ёзиб олинган намуналари мавжуд бўлган.³ Аммо дostonнинг бу вариантлари ҳозирги кунда қаерда сақланиши ҳақида ҳеч қандай маълумотга эга эмасмиз.

“Ёзи билан Зебо” дostonининг ёзиб олинган намуналари орасида избосқанлик Ёрмат бобо, хўжашўркентлик Олимбой Сойиббоев, шахрисабзлик Ўрок Расулов, нуроталик Раҳматулла Юсуф ўғли, дехқонободлик Қодир ва Абдуқаҳҳор Раҳимов вариантлари ўзининг бадий жиҳатдан пишиқлиги билан алоҳида ажралиб туради. Бу вариантларнинг ҳар бирининг ўзига хос ёзиб олиниш тарихи ҳам бор.

Бир куни институт Фольклор архивида сақланаётган “Ҳоди Зариф фонди” материалларини кўздан кечираётганимизда фольклоршунос олимларга келган мактублар солиб қўйилган бир папкага кўзимиз тушди. Папкани очиб, унинг ичида жамланган хатлар билан бирма-бир танишаётим, 1957 йилда Ўш вилоятининг Олабуқа туманидан келган мактуб эътиборимизни тортди. Очиб ўқидик. Унда қуйидагилар битилган экан: “Ўзбекистон Фанлар академиясининг Фольклор бўлимига хат. Биз қанчадан бери орзу қилиб юрган нарсамизни бугун сизга ёзмокдамиз. Албатта, камчилиги бўлса кечиринглар. Биз халқ бахшилари томонидан яратилган дostonларни 2–3-инчи нашрларини ҳам ўқидик. Лекин бизни қизиқтираётган нарса “Зеби ва Ёзи” дostonи. Нима учун шу дoston ҳозирга қадар бирор марта нашр этилмади? Ёки шу дoston фольклорда маълум эмасми? Агар фольклорда маълум бўлсаю, ҳозиргача аниқ факт бўлмаса, бизни қолхозда биладиганлар бор. Шулар оғзидан ёзиб юбормокчимиз. Қирғизистон республикаси, Жалолобод вилояти, Олабуқа тумани, Оккўрган кишлок фукарлар ййгинидаги “Қизил” номили 3-сонли ўрта мактаб бош пионервожатийси С.Хатамов ва VI синф ўқувчи Т.Адашбоев, 1957 йил 8 январь” [ЗўҒА. Ҳоди Зариф фонди. Инв.№23. “Фольклор бўлимига келган хатлар”]. Ушбу мактубнинг остига қалам билан рус тилида “Запрос разъяснений по поводу изданных книг” қайдномаси ҳамда “Жавоб ёзилди. 27 февраль, 1957 йил” деган ёзув мавжуд.

¹ ЗўҒА. Инв. №1601. Ёзиб олувчи: М.Муродов, 48-б; Инв.№1898/1. Ёзиб олувчи: О. Холмирзаев. 35-б.

² ЗўҒА. Инв.№1915/2-2. Ёзиб олувчи: О.Холмирзаев. 35-б;

³ Т. Ғозибоев Кўрсатилган мақола. 101-б.

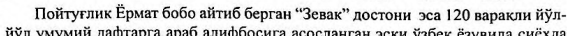


Болалар шоири Т.Адашбоев ўз хотираларидан бирида “Ёзи билан Зебо” дostonининг ёзиб олинishi тарихи ҳақида куйидагиларни хикоя қилади: “Олтинчи синфда ўқиб юрган кезларим “Қизил Ўзбекистон” (ҳозирги “Ўзбекистон овози”) газетасида машҳур олим Ҳоди Зарифнинг бир хати чиқди. Хатда газетхонларга халқ ичидаги дostonларни ёзиб олишга ёрдам сўраб мурожаат этилганди. Мактабимиз директори газетани олиб келиб, кишлокдаги тўйларда дoston айтиб юрадиган Олим қарға деган кишини топиб, дostonини ёзиб жўнатгин, дедилар менга. Мен бу ҳақда Ҳоди Зарифга хат ёздим. Ҳоди акадан: “Ука, дostonнинг ҳеч қаерига кўшмасдан, оғзидан қандай чиқса шундайлигича ёзиб жўнатишингизни илтимос қиламан”, деган жавоб келди. Бу “Ёзи билан Зебо” дostonи эди. Хуллас, мен Олим қаргани изладим, у киши кўшни кишлокда паҳса ураётган экан. Олим акани иш устида топдим, танишдим, мақсадимни айтдим. “Бўлди, менга бир ҳафта қоғоз қоралашасан, сенга дoston айтиб ўтирсам, тирикчилигим қолиб кетади. Кечкурунлари ёзамиз”, деди. Келишдик. Бир ҳафта деганда дostonни қоралаб олдим ва Ҳоди Зариф домлага жўнатдим... Мана шу ўқувчилик йилларидаги кизиқишларим мени қатта адабиётга етаклаган бўлса, ажабмас”.¹

Бизнинг тахминимизча, ўрта мактабда ёшлар етакчиси вазифасида ишлаган С.Хатамов ҳамда ўша пайтда VI синф ўқувчиси бўлган, бугунги кунда эса мамлакатимизнинг таниқли болалар шоири Турсунбой Адашбоев томонидан қуюнчақлик билан ёзилган ушбу мактуб институтнинг Фольклор бўлими томонидан ўрганиб чиқилган ҳамда унга Ҳоди Зариф жавоб ёзган. Кейинчалик Олимжон Сойиббоев вариантнинг ёзиб олинishi билан боғлиқ ишларга бошқоқ бўлиш фольклоршунос олим Охунжон Собировга топширилган бўлса керак. Чунки О.Собиров ўзининг 50–60-йиллардаги фольклор экспедициялари давомида “Ёзи билан Зебо” дostonининг бир неча вариантлари ҳамда ёзигарлик кўшиқларининг кўплаб намуналарини ёзиб олган. Шунинг учун ҳам О.Собиров ўзининг ёзган жавоб хатида маънавий кадрятларимизга ихлоси баланд бўлган ўқувчи Т.Адашбоевга ўз кишлогига яшовчи ёзигўйларнинг репертуаридаги “Ёзи билан Зебо” дostonини ёзиб олиб, Фольклор архивига юборишни сўраган бўлса керак. Шу тарика, Т.Адашбоевнинг қуюнчақлиги ва фидойилиги туфайли “Ёзи билан Зебо” дostonининг Олимбой Сойиббоев варианты халқимизнинг бебаҳо номоддий маданий мероси дурдоналари хазинасидан ўрин олди.

Бинобарин, мазкур дoston қўлёзмасининг охиридаги “Хурматли Охунжон ака! Бу дostonни айтган киши яқинда вафот этди. Шунинг учун манзилени ёзолмадим (исми Олим ака Сойиббоев). Айрим грамматик хатоларини кечирасиз. Чунки бу 1957 йили ёзиб олинган. Хурмат билан Турсунбой Адашбоев” деган қайдномага қараганда, Т.Адашбоев Фольклор бўлимидан жавоб хатини олиши биланоқ мазкур асарни ёзиб олган. Аммо нима сабабдандир уни ўз вақтида юборолмай, орадан бир неча йиллар ўтгач, яъни ёш шоир Турсунбоев Адашбоев Ўш шаҳар газетасида ишлаётган пайтида фольклоршунос олим Охунжон Собировга жўнатган.

¹ Сафо Матжон. Истеъдоднинг туғилиши // [www. http://ijod.uz](http://www.ijod.uz) сайтидан



Пойтуғлик Ёрмат бобо айтиб берган “Зевак” достони эса 120 варакли йўл-йўл умумий дафтарга араб алифбосига асосланган эски ўзбек ёзувида сиёҳда ёзилган. Мазкур қўлёзмининг ҳажми 92 саҳифадан иборат бўлиб, дафтарнинг 93–97-варакларига ушбу дostonда учрайдиган 159 та сўзнинг маъноси изоҳланган қисқача лугат илова қилинган. Шунингдек, бу қўлёзмининг охирида Рафиқ Мўмин қаламига мансуб “Эл дostonлари ва ўзбеклар” (98–112-бетлар), “Эл дostonларини йиғиштириш йўлида” (113–117-бетлар) номли мақолалар ҳам мавжуд.

Қўлёзмининг илк саҳифасида “Эл дostonи Зевак” деган ёзувдан кейин куйидаги қайднома мавжуд: “Фарғона кишлокларида хотин-қизларнинг энг суюкли ҳикояларидан. Марказий илмий шўронинг кенгашига таяниб, халқ орасидан топиб, халқнинг ўзи билан ўтириб ёзиб чиқдим. Бошланиши – 1922 йил бўлиб, 1925 йил декабрида тамом бўлди. Наманган”.¹

Қўлёзмининг “Зевак” дostonидаги баъзи бир лугат ва атамалар” номли қисмининг аввалида ушбу дoston номини билдирувчи “Зевак” сўзи “Зебожон” деб изоҳланган. Бу эса ушбу дoston халқ орасида “Зевак” номи билан ҳам кенг шуҳрат қозонганлигидан далолат беради.

Дostonда тасвирланишича, Ёзи тилла кокил билан туғилади. Энаси “буни халқ билмасин”, деб бир кўзининг қорнини Ёзининг бошига ёпиб кўйиб, “Мен кал туғдим”, – деб гап таркатади. Мулла Ортиқнинг қизи Зебо эса етти парда билан туғилади. Эпик қаҳрамонларнинг ғайриоддий туғилиши мотивининг бундай ўзига хос талқини орқали халқимиз ўзининг ботиний ва зоҳирий гўзаллик ҳақидаги тасаввур-тушунчаларини ифода этган. Табиатан хоксор, камтар ва камсуқум бўлган қаҳрамон ҳамisha бошига жумур кийиб, жулдурвоки кийимда юргани учун эл орасида “кал Ёзи” номини олган бўлса-да, унинг жисман гўзаллиги ва ички дунёсининг беназирлигини тингловчи қалбан ҳис этиб туради. Зебо ўзининг бугдойзоридан машок териб юрган бошоқчиларни у ёқ-бу ёққа суриб, зиркиллайтиб қувганида кўркиб қочган Ёзи бир кесакка кокилиб, чалқаймон йиқилади. Ана шунда унинг бошидаги кўзи қорни – жумур бир ёққа сурилиб кетиб, тилла кокиллари элиб кўринди. Бунга кўзи тушган Зебо Ёзининг гўзаллигига, бениҳоя таърифсиз чиройига дош беролмай ҳушидан кетади ва отидан йиқилиб тушади.

Ёзининг “кал”лиги, яъни ўзининг зоҳирий гўзаллигини жумур остига яшириши дostonда тасвирланган воқеалар драматизмининг изчил равишда кучайиб боришини таъминловчи поэтик восита вазифасини ҳам ўтаган. Етимлиги, каллиги ва қаллочилигини рўқач қилган мулла Ортиқ кизини унга беришдан қатъиян бош тортади. Ёзидан қутулиш учун унга бажарилиши мушкул бўлган топшириқлар беради. Аммо ўзининг ғайритабиий ҳомийлари кўмагида Ёзи бу вазифаларни муваффақиятли удалайди. Айтиш жоизки, эпик кўмакчи образи “Зевак” дostonида ўзига хос тарзда талқин қилинган. Ёзи ўзининг терган бошоғини энаси билан овучлашиб янчишса, бир ярим чакса бугдой тушади. Шу бугдойни намозгар палласи Боқи тегирмончининг

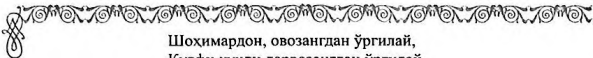
¹ ЗЎФА. Инв.№725. 97-б.

тегирмониға олиб борса, у кун кеч бўлгани боис, буғдойни тортиб бермасдан уйиға кетади. Шунда бир ерда етти пир билан суҳбат куриб ўтирган хазрати Хизр авлиёларға қараб: “Боки тегирмончининг тегирмонида Ёзи бор. Бир ярим чакса буғдойни тегирмон қилдириб ўтирибди. Бориб бир син солинларчи, мардон худоилқ кўчасиға юрадим, ё хумсалиқ кўчасиға юрадим?” – дейди. Етти қаландар Боки тегирмончининг тегирмониға “дўст” тортиб боришса, Ёзи тегирмондан чиқиб, халиғи бир ярим чакса буғдойдан етти қаландарнинг этағиға етти ҳовучдан солиб беради. Ёзининг сахийлиғи ва багрикенглиғини билган Хизр халиғи буғдойни қайтариб олиб келиб, тегирмоннинг дўлиға солади ва эрталабғача тегирмонни гулдираб ишлатсаям дон тугамайди. Тонг отғач етиб келган Боки тегирмончи бу холни кўриб хангу манг бўлиб қолади. Хизр эса тегирмон шоввасининг тағидан қаптар бўлиб учиб чиқиб кетди.

Зебонинг ишқида девона бўлган Ёзидан қутулиш чорасини излаган мулла Ортик одамларнинг маслаҳати билан “туға-туға тўғотдан қолган битта ориқ қари туя”ға икки қоп буғдойни ортиб Ёзини Балх шаҳриға жўнатади. Гўё шундай қилса, йўл-йўлақай туя ўлиб, Ёзи чўл жонзотлариға ем бўлади, деб ўйлайди. Ёзи туяни еталаб юра-юра кип-қизил қумлок чўлға етиб келади. Бу ерда на сув, на туяға янтоқ топилмайди. Шунда эпик ҳомий Хизр ёрдамға келади. У адирға қараб бир имо қилганида ердан белбоғ бўйи янтоқ кўқаради. Ёзи янтоқни кўриб, юқини тушириб, туяни янтоққа хайдаб юборади ва бошини бир тошға қўйиб, ухлаб қолади. Хизр бобо эса тупроқдан қўштегирмон, буғдойпоядан нов қилиб, кўз ёшидан сув қилиб, икки тегирмонға икки қоп буғдойни солиб, ҳаш-паш дегунча ун қилиб, қопларни тўлдириб қўяди. Кейин Ёзини уйғотиб: “Бу дунё-у дунё сафаринг бехатар бўлсин, ёнғон чироғинг ўчмасин!” – деб дуо қилади ва қартайган туянинг сағрисиға беш панжасини қўйганида қора туя оппоқ бўз туяға айланади.

Достоннинг бошқа вариантларидан фарқли ўлароқ, “Зевак”да тасвирланишича, эски кетмон билан булок бўйида дехқончилик қилишға шайланган Ёзининг ҳузурида пайдо бўлган Хизр ўзининг етти ҳамроҳи билан ерни текислаб, экиб берадилар. Абдуллахон Ёзининг қўлини боғлатиб дорға остирмоқчи бўлганида, дор тағида чорзани куриб ўтирган Ёзини жаллодлар жойидан қўзғата олмасликлари ҳам мифик ҳомийлар мадади билан изоҳланади. Етти пир билан хазрати Хизр беш панжаларининг орқасидан Зебонинг руҳини Ёзиға қўрсатадилар. Етти йилдан буён ёрининг дийдорини қўролмай, хижрон доғи қалбини ўртаб юрган Ёзи булбул орқали Зебоға хабар юборади. Булбул образи муҳаббат тимсоли бўлиб, достоннинг бошқа вариантларида ҳам учрайди. Қодир ва Абдуқаҳҳор бахши қуйлаган “Ёзи билан Зебо” достонида у диморф кўринишда, яъни қушқиз сифатида тасвирланган асотирий образдир.

“Ёзи билан Зебо” достонининг Фарғона водийсида оммалашган вариантларида мазкур ҳудуд билан боғлиқ урф-одат ва анъаналар ўз ифодасини топганлиғи кўзға ташланади. Хусусан, Олимжон Сойиббоев вариантыда Ёзи билан Зебо биргалишиб Шоҳимардон зиёратгоҳиға келганларида дарвозада қатта қулф осиглиқ турганини кўрадилар. Шунда Ёзи:



Шоҳимардон, овозангдан ўргилай,
Кулфи кучли дарвозангдан ўргилай.
Умид билан келибмиз остонанга,
Ноумид қўйма, бошингдан ўргилай, –

деганда, дарвоза “шарак” этиб очилиб кетди. Ёзи билан Зебо ичкарига кириб, худойини ўтказадилар.

Рафик Мўмин ёзиб олган “Зевак” достонида қахрамоннинг Шоҳимардонга зиёратга бориши мотиви ана шу типдаги ўзига хос сюжет элементларидан биридир. Хизрнинг “пирингни таниб ол” деган гапидан кейин Шоҳимардонга боради ва хонақода одам кўплигини кўриб, улардан қайси бири пир эканлигини билалмай:

Одам кўпдир, одамайси қайсидир,
Дарахт кўпдир, мевалиси қайсидир?
Бир саволим бор, сўрайин, азизлар,
Якка эмас, чор кўланкам қайсидир? –

дейди. Шунда бошидан чиққан аланга бир қарич бўлиб лопиллаб ёниб турган йигитга кўзи тушган ҳазрати Шоҳимардон пирим Ёзига қараб:

Дам бу дамки, дам бу дамки, дам деманг,
Чўпни кўрсанг ҳам ўзидан кам деманг.
Дунёда кўпдир одамнинг сурати,
Ҳар суратни кўрибон одам деманг, –

дейди. Шунда Ёзи ўзини танитиб, ҳазрати Шоҳимардон пирига бир сўз айтиб турибди:

Асл отим сўрасанг ҳақ Ёзидур,
Ёр учун бу хаста кўнглим тўзадур.
Ёшлигимда Ҳақ ўзи берди улуш,
То ўлгунча дори ёрнинг сўзидур.

Шунда ҳазрати Шоҳимардон пир Ёзининг елкасига беш панжа уриб, уни дуо қилади ва ёрини топиш йўлини кўрсатади. Шоҳимардон пир (ёки унинг каландар, оппоқ соқолли чол кўринишидаги образлари) эпик қахрамоннинг елкасига панжа уриши мотиви ўзбек халқ дostonларининг анъанавий сюжет элементларидан бири бўлиб, муайян персонажнинг мифологик ҳомий томонидан танланганлигини англатади.

“Ёзи билан Зебо” достонининг бошқа эпик асарлардан энг муҳим фарқи унинг ғоятда кўп вариантлилиги ва Хоразм вилояти билан Қорақалпоғистонни ҳисобга олмаганда, ўзбеклар истикомат қиладиган барча ҳудудларда кенг тарқалганлиги билан характерланади. Мазкур дostonнинг ҳозирга қадар ёзиб олинган тўла вариантлари, шунингдек, эртак тарзидаги намуналари ҳамда нисбатан мукамал шеърӣй парчаларини тадқиқ этиш асносида вариантларнинг ўзига хослиги ва ёзигўйларнинг анъанавий эпик сюжетни



бадий талқин қилишдаги поэтик махоратини очиб бериш мақсадида асар композицион қурилишининг хотима қисми талқинларини қиссий таҳлил қилдик. Ана шунда ҳар бир вариантдаги ўзига хослик яққол кўзга ташланди.

Достоннинг Рафиқ Мўмин томонидан “Зевак” номи билан ёзиб олинган намунасида тасвирланишича, ҳазрати Хизр Ёзи билан Зебонинг олдига келиб: “Болаларим, дунё тургунча сизнинг ошиқлигингиз халқ ичида дoston бўлсин. Боринглар, роҳат-фароғатда яшанглар!” – деб беш панжасининг орасидан боғу бўстонли бир зўр равoқни кўрсатади. Шунда икки севишган қалб соҳиблари бир бўлиб, Ёзи ёбони бўйлаб кетадилар.

Ўроқ Расулов вариантыда Пояндабой қилаётган тўйнинг устидан келиб қолган Ёзи отга миниб, эркак либосини кийиб, кўпқари чопаётган чавандозлар орасида юрган Зебони кўргач, бир амаллаб ёрнини кутқариб қолиш мақсадида устига тулки терисини ёпиниб, жонивор кўринишига қиради-да, кўпқари бўлаётган майдон яқинида кўриниш беради. Одамлар: “Ана, тулки, ана бўри келди!” – деб уни қувадилар. Ёзи қочиб жарликка ўзини ташлаб қочади. Унинг кетидан борган Зебо ҳам Ёзи билан топишиб, биргаликда қочадилар ва бир ғорга кириб кетадилар. Уларни ҳеч ким тополмайди. Ёзи билан Зебо ғорда бирга-бирга яшаб ўтдилар.

Олимжон Сойиббоев вариантыда тасвирланишича, Ёзи Тошбулоқда ухлаб ётиб, тушида Пояндабой ўз қизи Зебони бошқа бировга бераётганини кўриб, чўчиб уйғонади ва тезлик билан йўлга чиқиб, тўйнинг усига келиб қолади. Шунда тулки терисини кийиб яқинроқ боради ва эркак либосини кийган Зебони чеккага имлаб қақиради. Ҳамма улоқ билан овора бўлган бир пайтда Зебо тулкини қувлаган киши бўлиб, от чоптириб Ёзининг ортидан кетади. Ёзи Зебодан олдинроқ бир ғорга кириб кетади. Зебо ҳам унинг кетидан қорамқора бориб, ғорга қиради, шу пайт ғорнинг оғзи беркилиб қолади. Раҳматулла Юсуф ўғли вариантыда ҳам Бухорога кетаётган қарвондан халос бўлган Ёзи билан Зебо Октовдаги бир зовни ўзларига мақон қилиб яшаб қоладилар. Отабола Қодир ва Абдуқаҳҳор баҳши Раҳимовлар вариантыда ҳам Ёзи билан Зебо Хўжамармар тоғининг ғорига кириб ғойиб бўлишади.

Эпик қаҳрамоннинг тулки терисини ёпиниб жонивор қиёфасига кириши эврилиш мотивининг ўзига хос бадий талқини бўлиб, унинг тарихий асослари тотемистик тасаввурларга бориб тақалади. Назаримизда, достоннинг нисбатан қадимий вариантларида қаҳрамоннинг мифологик кучлар ёрдамида ўз кўринишини ўзгартириб, жонивор шаклига эниши мотиви мавжуд бўлган. Даврлар ўтиши билан қадимги тасаввурларнинг унутила бориши натижасида бевосита ёки тўла эврилиш ўрнига билвосита, яъни муайян жонзот терисини ёпиниш орқали тусини ўзгартириш мотиви келиб чиққан.

Достоннинг Раззоқ Қозоқбой ўғли вариантыда мулла Ортиқ тўйга розилик бермаслигига кўзи етган икки ошиқ кечаси кўрғондан қочиб кетадилар ва тун яримдан ўтганда Ғойиб эран мазорига етиб борадилар. Уларнинг қочганини сезиб қолган қирқ йигит ошиқ-маъшукнинг ортидан қувадилар. Улар етай-етай деб қолганида Ёзи билан Зебо ўзларини Ғойиб эран дарвозасига урадилар. Ғойиб эран дарвозаси ўз-ўзидан очилиб, икки ошиқ ичкарига кириб кетишади.

Қирк йигит етиб келганида эса бу дарвоза ўрнида катта тоғ пайдо бўлганини кўрадилар.



Ўрта Осиё ҳудудида Ғойиб ота, Ғойиб бобо, Ғойиб эран каби муқаддас жойлар ва мазорлар кўп бўлиб, бу атаманинг келиб чиқиши халқимизнинг аجدодлар культурасига сиғиниш билан алоқадор мифологик қарашларига боғланади. Ғойиб эран ёки Ғойиб ота деб аталадиган мазорларнинг пайдо бўлиши ҳақидаги афсоналарнинг аксариятида ўша жойга келган кишининг сирли равишда ғойиб бўлиб қолиши мотиви мавжудлиги ҳам Ёзи билан Зебонинг тақдирини билан боғлиқ юқоридаги талқинни ёдга туширади. Хусусан, Навоий туманининг Ҳазора қишлоғида яшовчи Махбуба Нарзиеванинг айтишича, шу қишлоқдаги Ғойиб ота номли қабристон номининг келиб чиқишига ушбу воқеа сабаб бўлган экан: қачонлардир бир киши ўша ердаги қамишзорга кирганича ғойиб бўлган ва у ўша ердан қайтиб чиқмаган. Қамишзорнинг ичини ахтариб ҳам уни тополмайдилар. Шунда одамлар ҳалиги киши ғойиб бўлган жойга туг кўтариб, қабристонга айлантиришибди.

Ўзбек мифологиясида кўзга кўринмас ҳомий куч тимсоли сифатида тасаввур қилинадиган “ғойиб эран”, “мардони ғойиб”, “эранлар” ҳақидаги халқ қарашлари замирида чилтан тўғрисидаги инончлар ётади. “Мардони ғойиб” ёки “ғойиб эран”лар кишиларга мадад берувчи, ёвузлик хуружидан химоя қилувчи, яхшилик қилувчи эзгу ҳомий сифатида талқин қилинади. Уларнинг макони кўпинча гор, тоғ дараси деб талқин қилинади. Улар кўзга кўринмайдиган, аммо баъзан камбағал, фақир одам кўринишида кишилар орасида яшаб, инсонлар руҳлари билан алоқада бўладиган ва ҳамиша одамларни қўллаб-қувватлаб, яхшилик қилувчи қирк нафар эзгу руҳлардир. Уларга нисбатан баъзан “ғойиб эран” атамаси ҳам қўлланилади. Эранлар ҳақида “Ҳазрати Башир маноккиби”да шундай маълумот берилган: “нақлдурким, ғайб эранлари жамоатдурларким, буларни ражибюн дерлар. Булар қирк ададдурларким, чилтанлар деюлур. Булар ҳамма вақт қирктадан кам бўлмаслар, буюк инсонлардурлар. Булардан бировлари дунёдан ўтсалар, инсонларнинг ичидан яхши ибодатқунанда ва солиҳ кишидан авлиё киши бўлса, кўшиб кўядирлар”.¹ Ёзи билан Зебонинг Ғойиб эран номли мазорда кўздан ғойиб бўлиши ва улар кириб кетган жой ўрнида тоғ қад ростлаши эпик қаҳрамонларни мифик кучлар ўз паноҳига олганлигини аңлатади.

Амин шоир Малик ўғли вариантыда эпик қаҳрамонлар тақдирини билан боғлиқ воқеалар талқини анъанавий халқ дostonлари сюжети таъсирида ўзига хос тарзда ишланганлигини кўраимиз. Кўпгина халқ дostonлари ва эртакларида бўлганидек, бу вариантда ҳам Зебо талабгорларнинг олдига жумбок кўяди ва кимки шу топишмоқнинг жавобини топса, ўша талабгорга турмушга чиқажагини билдиради:

Гул Зебоман, ихтиёрим ўзимга,
Қулоқ солинг менинг айтган сўзимга.

¹ А. Чориев Ҳазрати Султон тарихи ёки ҳазрати Башир маноккиби. – Тошкент: Шарқ, 1996. 243–244-бетлар.



Арк устига чиқиб матал айтаман,
Хох сиз топинг, хохи ёрим, қайтаман.
Ким топса Зебони ўша олади,
Зебо кизнинг шарти шундай бўлади.

Белгиланган куни Зебога уйланмоқчи бўлган подшовакча билан чўпон Ёзи иккиси икки тарафида келиб турадилар. Зебо арkning устига чиқиб қуйидаги матални айтади:

Йигитчадур етти нор,
Бул нимадир, бекларим?
Олдида олти моя,
Бул нимадир, бекларим?
Тўбамдаги тўрт кўчкор,
Бул нимадир, бекларим?
Алифдек тик тол хивич,
Бул нимадир, бекларим?
Бебутов ўсган тол хивич,
Бул нимадур, бекларим?
Бойловли бесуяк кўзим,
Бул нимадур, бекларим?

Тўйлик юборган мамлакатдан келган подшовакча ҳам, унинг донишмандлари ҳам бу жумбоқнинг жавобини тополмайдилар. Шунда Ёзи ўртага чиқиб:

Йигитчадур етти нор,
Отагинанг эмасму?
Олдида олти моя,
Онагинанг эмасму?
Тўбангдаги тўрт кўчкор,
Тўрттала аканг эмасму?
Бойловли бесуяк кўзи,
Ҳандалакларинг эмасми?
Толдай ўсган тол хивич,
Қадду коматинг эмасму?
Бебутов ўсган тол хивич,
Қаро сочгинанг эмасму?

Аммо подшозода Ёзи билан Зебонинг бир жойда туғилиб-ўсганлигини рўқач қилиб, бу шартнинг бажарилишини адолатли, деб ҳисобламайди. Шунда киз иккинчи шартни баён қилиб: “Майли, ҳеч ким ноумид бўлмасин, яна бир матал айтаман. Довондор деган ана шу ерда бир тоғ бор. Шу Довондорнинг неча қояси бор, неча дараси бор, неча чашмаси бор, ана шуни санаги бизда бор. Агар келиб тўғри айтса, биз ўшани қиламиз ихтиёр”, – дейди.

Довондорнинг йўлидаги чашмали кўл ичида бир аждаҳо бор бўлиб, кўзига кўринган жонзотни ямламай ютар экан. Аждаҳонинг дарагини эшитгач,

подшозода ҳам, унинг донишмандлари ҳам Довондор тоғига боришга юраги бетламайди. Ёзи эса кўркмасдан чашмани санаб келишга рози бўлади ва ўзининг пирларини, боболарини, хўжайи Хидир алайхиссаломни йўқлайди. Ўша захотиёк ҳозир бўлган Хидир Довондордаги қоя, дара, чашмалар нечталигини айтиб беради. Шу тариқа шартни уддалаган Ёзи қирк кеча-кундуз тўй бериб Зебога уйланади.

Талабгорлар олдига жумбок асносида шарт қўйилиши ва эпик қахрамон ўзининг ақлу фаросати, домолиги туфайли топишмоқ жавобини топиб, қизга уйланиш ҳукукини қўлга киритиши кўпгина халқ эртақларида учрайди. Одатда бундай эртақларда жумбокни топиш бахтига муяссар бўлган қахрамон ташки қиёфаси кўримсиз, кўпинча, кал сифатида тасвирланади. “Ёзи билан Зебо” достонининг қахрамони ҳам аслида кўркам йигит бўлишига қарамай, бошига корин ёки тери кийиб кал кўринишига киргани учун кўпчилик уни менсимайди. Ана шу жумбок қўйиш ва унинг очувини топиш мотиви орқали Ёзи нафақат тилла кокилли келишган йигит, балки ботиний жиҳатдан ҳам камолга етган покиза қалб эгаси, ақлу фаросатда беназир эканлигини кўрсатади.

Бизнинг тахминимизча, Зебонинг “матал қўйиши” мотиви дoston сюжетига халқ эртақлари таъсирида кейинчалик киритилган бўлиб, мазкур вариантдаги воқеалар ривожини Довондор тоғидаги қоя, дара ва чашмаларнинг сонини билиб келиш билан боғлиқ шартнинг қўйилиши ва эпик қахрамоннинг шу шартни бажариш орқали синовдан ўтиши тасвири билан яқун топганга ўхшайди. Чунки Довондор тоғидаги чашма ёнида аждаҳо бор бўлиб, шартни бажариши лозим бўлган талабгор дара, қоя ва чашмаларни сонини билиш учун аввал ана шу тўсиқдан ўтиши, яъни аждаҳонни махв этиши лозим эди. Агар архаик мифологияда илон, аждаҳо каби мавжудотлар ҳаёт дарахтининг қуйи қисми, яъни қуйи олам билан алоқадор деб тасаввур қилинганлигига асослансак, Довондор тоғи “ўзга олам”да жойлашганлиги, аждаҳо эса қахрамон сафари йўналтирилган макон чегарасидаги рамзий тўсиқ эканлиги аёнлашади. Қолаверса, халқ эртақларида зулмат кучлари томонидан ўғирланган малика ёки нарса-ҳодисалар одатда ер остида жойлашган “ўзга олам”дан изланади. Шу боис, подшо ёки унинг қизи қўйган шартни бажариши, ўғирланган одам, жонзот ёки нарсани қайтариб олиб келиш учун йўлга чиққан эпик қахрамоннинг сафар йўналиши “қуйи олам”га қаратилади. Уч қисмли тузилишга эга олам ҳақидаги мифологик қарашларга кўра эса бир оламдан ўзгасига ўтиш йўли маълум асотирий кучлар томонидан муҳофазаланади. Мифологик ҳомийлар мадади ёки магик кучлар кўмагисиз эса бу тўсиқдан ўтишнинг имкони йўқ, деб қаралади. Шунинг учун ҳам Амин шoir Малик ўғли вариантда чашма бўйига етиб келган Ёзи аждаҳога рўпара бўлишдан аввал ўз пирларини ёлга олиб, улардан мадад тилайди. Дoston сюжетининг қадимий талқинида Ёзининг аждаҳо билан жанг қилиши мотиви ҳам мавжуд бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас. Эпик аънананинг узлуксиз тараққиёти давомида ушбу мотивнинг ғаройиб ҳомий, яъни Хидир кўмагида шартни бажаришдан иборат талқини шаклланган.

Дostonнинг Тожикистон республикасининг Восеъ туманидаги Юқори Зардолибoғ қишлоғида яшовчи Боки Пирназар ўғлидан 1963 йил июль ойида

фольклоршунос олим Т.Мирзаев томонидан ёзиб олинган “Кал Ёзи” номли тўла бўлмаган вариантда тасвирланишича, Ёзи билан Зебо қувгинчилар яқинлашиб ушлаймиз деганда, бир ғорга кириб, тириклай ғойиб бўлган экан. Зебонинг кирган еридан кизил гул ўсиб чиққан экан. Ёзининг кирган жойидан сариқ гул ўсиб чиққан экан.¹ Достон хотимасининг бу хилдаги талқини, яъни эпик қахрамонлар сирли равишда ғойиб бўлган ердан ўсимлик, яъни сариқ ва кизил гул кўкариб чиқиши мотивининг генетик асослари одам ўлгач, унинг жони ўзга шаклда, яъни муайян жонивор, ўсимлик, нарса-ходислар кўринишида “қайта тирилиши” ҳақидаги анимистик тасаввурларга бориб такалади.

Достоннинг бадий тили ғоят ширадор, жозибали ва раvon бўлиб, кишини лол қолдиранди даражадаги гўзал образлар ҳамда поэтик воситаларга бойлиги билан эътиборни тортади. Ёрмат бобо қуйлаган “Зевак” достоннда ёр хажрида бағри хун бўлган ошиқнинг дарду ҳасрати акс этган қуйидаги мисраларда кўзидан тўкилган хижрон ёши сой бўлиб оқишию, сув кечаётган киприкларнинг ноласи юрак-бағрингизни ўртаб юборади:

Эй худоё, боқий умрим нечадир,
Кўзим сою, кипригим сув кечадир.

Хизрнинг кўмагида жазирама чўлдан омон-эсон қайтиб келган Ёзи ок бўз туясидаги юкни туширгач, “Мени Ёзи, кўнгли хамиша сози дерлар. Агар ёрим бўлса, ёрим жавоб берар. Ёрим бўлмаса, қора уйнинг керагаси жавоб берар”, деб Зебонинг уйига қараб, ўзининг қайтиб келганлигини билдирмак учун айтган кўшиғида ҳам “кўз ёши” образи воситасида яратилган бадий тасвирнинг бетакрор намунасини кўрамыз:

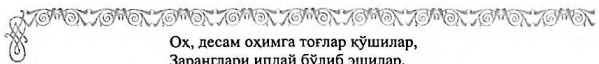
От чопиб чиқдим ариқнинг бошига,
Коклим тушди кўзингиз ёшига.
Сенга ошиқ – Ҳаққа ошиқ, Зебожон,
Кўш тегирмон юрди кўзим ёшига.

Ёзининг тилла кокили ёрининг йўлига мушток бўлиб, айрилик азобида фарёд чекаётган Зебонинг бамисоли ариқ бўлиб оқаётган кўз ёшига тушиши ҳам, муҳаббат йўлида не-не азоб-уқубатларни бошидан кечирган Ёзининг кўзидан тўкилган ёшлар “кўш тегирмонни юргизиши” ҳам достон қахрамонлари ички кечинмаларини муболага санъати воситасида теран ва назокатли ифодалашнинг ёрқин далидир.

Қахрамон руҳияти ва ички кечинмаларини таъсирчан ифодалашда “кўз ёши” деталини кўллашдаги бахши бадий маҳоратининг юксак намунаси Қодир ва Абдуқаххор бахши вариантдаги “Кўз ёшимга кўкаради гиялар” мисраси ҳам мисол бўла олади. Ёки бошқа бир ўринда Майманокнинг йўлини тополмай изтироб чекаётган Ёзи ёрининг диёри қайси тарафда эканлигини қанча сўраб-суриштирмасин, тайинли жавоб ололмагач, дарду ҳасратларини туяларига тўкиб солаётган пайтидаги руҳий ҳолати акс этган:

¹ ЗЎФА. Инв.№1557.





Ох, десам охимга тоғлар қўшилар,
Заранглари ипдай бўлиб эшилар,
Кўз ёшимга сийналарим тешилар,
Қаботимда йиглаб турар чиялар,
Ҳеч куриса имлаб айтгин, туялар, –

мисраларида севгилисига етишиш умидида юрак-бағри ўртанаётган ошик образи тасвирланган.

Мазкур дostonда халкимизнинг неча-неча асрлар синовидан ўтиб, пурмаъно хикматга айланган дидактик қарашлари, панд-насихат ва ўғитлари ҳам куймақулок ёзигўйлар тарафидан шеърга солиб куйланганлигини кўраимиз:

Қуш учар бўлса қаноти қайрилар,
Давлат қайтса тахтидан хон айрилар.
Эй худоё, йигитга берма ўлим,
Йигит ўлса, қиз бахтидан айрилар.

Дostonда поёнсиз кир-адирларда қўй бокиб юрган самимий ва камсукум чўпон йигит Ёзининг пок севгиси, вафодорлиги ва камтаринлиги, орзу-умидлари ва умидбахш ҳаёлларининг беғуборлиги, меҳнатсеварлиги, ҳалол ва покдомонлиги, аҳдига содиқлиги ва ҳатто ҳазилкашлигию шўхликлари, гўзалликда тенги йўқ Зебонинг ўзига ярашган нозу қарашмалари, ҳар қандай кишини лол қолдирадиган ақлу заковати, ҳаё ва ибоси, меҳру вафоси билан қўшилиб бир бутун ҳолида муҳаббатнинг боқий қўшиғи бўлиб жаранглайди. Ёридан олисда бўлган Ёзи севгилисига етишолмаганидан дард чекиб:

Ёр, деганда юрагим ёрилмади,
Ёр ҳолидан бир хабар олинмади.
Оёғимга уриб эди бир тикан,
Бахтим қоралигидан олинмади, –

деб изтироб чекса, интизорликдан мадори қолмаган Зебо ёр йўлига қарайман деб “толга чиқса толча бўйи толгани”дан:

Қорайиб келган булут қор келтирар,
Келмайин кетган йигит оҳ келтирар, –

деб қалб изтиробларини тўкиб-солади.

Дoston қахрамони Ёзи гарчи камбағаллиги туфайли ёшлигида кўп азоб-уқубатлар чекиб, кишиларнинг эшигида хизматкор бўлиб ўсган, ҳаётдаги айрим ҳақсизлик ва камситишларни кўриб катта бўлган эса-да, ўзининг фидойилиги, ҳалоллиги, ҳақларварлиги ва меҳнаткашлиги туфайли юксак инсоний фазилатларга эга йигит бўлиб вояга етади. У ўз мақсадига етишиш учун ақлу заковати, қобилияти ва тажрибаларига суянади. Ёзи образида ўз бахтини ҳалол меҳнатдан топишни ният қилган покдомон ва ориятли инсон тимсоли акс этганлигини унинг қуйидаги сўзларидан ҳам билса бўлади:

Баланд-баланд тепада қуш ўлтирар,
Йўқчилик бошимга қулфат келтирар.



Хор бўлиб ога-инига зор бўлгунча,
Тогдаги арслон бўлай то ўлгунча.

Ёзигўйлар Зебо образини ҳам ғоят юксак бадий маҳорат билан тасвирлаганлар. Гўзалликда тенги йўк, бениҳоя малоҳатли кизнинг “оҳу кўзи”ю “писта даҳан”и ҳаммани мафтун этади, “моҳи мунаввар хусни тошни эритадиган” Зебо ўзининг ҳаё ва ибo соҳибаси эканлиги, одоб-икромии билан ҳам ошигининг дилини ром этган. Ёзининг тилидан баён қилинган куйидаги таърифда Зебонинг гўзаллиги “ок юз” ва “қарo зулф” деталларини қаршилантириш воситасида шундай тасвирланган:

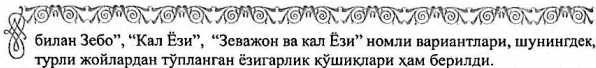
Қарo зулфинг оқ юзингга ҳам тушар,
Сени кўрсам юракка юз ғам тушар.
Сен ўзинг оқ уйингдан юриб чиқсанг,
Гўёки қизил гулга шабнам тушар.

Қарo зулфинг оқ юзингга беназир,
Икки юзинг гули райҳондан қизил.
Қараб турсам бори хуснинг жой-бажой,
Тишларинг султондир, лабгинанг вазир.

Зебо ўзига тўқ оиланинг фарзанди бўлишига қарамай покиза муҳаббат ва самимий қалб соҳибии бўлган камбағал чўпон Ёзига кўнгил кўяди. Ўз севгилиси мушкул аҳволда қолганида (масалан, дорга осилиши пайтида) ундан жонини ҳам аямайдиган фидойи маъшуқа эканлигини кўрсатиб, садокатини намoён этади. Шу тариқа дostonда тасвирланган Зебо образи қалб поклиги ва гўзаллигини улуғлайдиган инсон, вафодорлик ва меҳр-муҳаббат тимсоли сифатида талқин қилинган.

Дostonда тасвирланган Ёзи ва Зебо образлари замирида самимий севги, вафодорлик ва садокат, меҳнатсеварлик, фидойилик, камтаринлик, ориятлилик каби энг яхши инсоний фазилатларни улуғлаш, зоҳирий ва ботиний гўзалликнинг ҳаётбахшлигини идрок этиш ғояси сингдирилган. Ёзигўйлик анъанасининг ғоят кенг кўламда ёйилиши ҳамда мислсиз даражада машхур бўлиб кетишини таъминлаган асосий омиллардан бири ҳам Ёзи образининг халқчиллигидир.

Биз “Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари” 100 жилдлигининг ушбу жилдига “Ёзи билан Зебо” дostonининг ҳозирга қадар ёзиб олинган тўла намуналари орасидан бадий жиҳатдан энг мукамаллари деб ҳисоблаганимиз избосканлик Ёрмат бобо, шахрисабзлик Ўроқ Расулов, нуроталик Раҳматулла Юсуф ўғли, янгиқўрғонлик Олимбой Сойиббоев, ғиждувонлик Амин шоир Малик ўғли, янгиқўрғонлик Раззоқ баҳши Қозоқбой ўғли ва деҳқонободлик Қодир Раҳим ўғли билан Абдуқаҳҳор Раҳимов вариантларини киритдик. Бундан ташқари, мазкур жилднинг “Илова” қисмида мазкур дostonнинг тўла бўлмаса-да, бадий ифодаси ўзига хос бўлган тўрт намунаси – “Қал Ёзи ва гул Зебо”, Ёзи



билан Зебо”, “Кал Ёзи”, “Зеважон ва кал Ёзи” номли вариантлари, шунингдек, турли жойлардан тўпланган ёзигарлик кўшиқлари ҳам берилди.

Бу жилдга киритилган фольклор асарларини ўқисангиз “Ёзи ва Зебо” фақатгина ишқ-муҳаббатни куйловчи асар эмас, унда халкимизнинг ўзига хос турмуш тарзи, урф-одатлари, расм-русумлари, эътиқод ва инончлари, деҳқончилик, чорвачилик, хунармандчилик анъаналари ҳам ўз бадий ифодасини топганлигига амин бўласиз. Зеро, бу дoston халкимиз ҳаётининг ўзига хос бадий кўзгуси бўлиб, ҳамиша эзгулик ва гўзалликни улуглаб яшаган аждодларимиз томонидан асрлар мобайнида яратилган номоддий маданий мероснинг бебаҳо дурдоналаридан биридир.

Маматқул ЖЎРАЕВ





“ЗЕВАК”

Достон

Айтувчи:
Ёрмат бобо

Ёзиб олувчи:
Рафиқ Мўмин, 1922–1925 йиллар

Нашрга тайёрловчи:
Маматқул Жўраев

Ёзини энасининг қорнида қўйинг, Зебожонни ҳам энасининг қорнида қўйинг. Иккаласини энасининг қорнида Оллоҳ таоло юлдузини бир қилиб қўйди. Ёзининг энаси туғди, икки тилла кокил билан туғди. Буни халқ билмасин, деб бир қўзининг қорнини Ёзининг бошига ёпиб қўйиб, “Мен кал туғдим”, – деди.

Зебожоннинг энаси туғди, етти парда билан туғди. Иккаласи юраберди-юраберди. Етти яшардан бўлди. Бир дўпписи бор эдиким, журдурвоки эди. Латта-путтадан қилган увадага ўхшар эди. Кўчалар тарақ-туруқ бўлиб, бесаранжом бўлиб қолди. Ёзи энасидан:

– Нимага кўчалар бесаранжом бўлди-қолди? – деб сўради.

Энаси дедиким:

– Ўғлим, хайит бўлиб қолиб, бугун ҳамма арафа кечалигини, хайит қулчасини ғамлайди, – деди.

Ёзи туриб дедиким:

– Йўмаса, эна, менга иккита қоп товиб беринг, бошоқ термалаб келайин, – деди.

Шунинг билан энаси иккита қопни шипдаги кажавадан товиб берди. Мулла Ортиқнинг буғдойига янги ўроқ тушган экан, Ёзи шунга қараб йўл солиб кетди. Шунда борса, камбағал тумоёқлар, оч-ориқлар буғдойпояга бошоққа чиқишган экан. Шунда буям бориб, *бошоқчилар пири Шумшук отани ёд қилиб*,¹ ундан бир бош, бундан бир бош олиб, ўроқчиларнинг ёнига бориб қолди. Борса, мулла Ортиқнинг кизи Зебохон отга миниб олибди, чақмоқи телпакни бошига кийиб олибди. Бошоқчиларни у ёқ-бу ёққа суриб, зиркиллашиб қувиб юрибди. Шунда Ёзи кўрқиб қочаман, деб бир кесакка қокилиб, чалқай имон йиқилиб тушди. Бошидаги кўзининг қорни бир ёққа сурилиб кетиб, тилла кокиллари ялт этиб кўриниб қолди. Шунинг билан кўққисдан тилла кокилини мулла Ортиқнинг кизи Зебохон кўриб олди. Буни кўргач, ҳушидан кетиб, отидан йиқилиб тушиб қолди.

– Ҳой бошоқчи, анови қалин ердан тер, манов ердан тер, отамнинг буғдойини терганинг билан камайиб кетмайди, – деди. Ёзининг қўлтиғига тикилиб, бошоқ қилиша бериб, бир боғ бошоқни қилиб, Ёзига кўтартириб қўйди.

Ёзи терган бошоғини энасининг олдига кўтариб борди. Овучлашиб янчишса, бир ярим чакса буғдой тушди. Бир ярим чакса буғдойни Боки тегирмончининг тегирмонига олиб борди. Боки тегирмончининг тегирмонига қоқ тушдан кейин – намозгар палласи бориб етди. Бир ярим чакса буғдойнинг донини олиб, Боки тегирмончи уйига кетди.

Шунда бир ерда *етти пири*² билан *ҳазрати Хизр ҳалқа уриб*,³ бир қанчалари чўкка тушиб ўтирган эдилар. Шунда Хизр бобо айтди:

– Ҳай, авлиёлар, ҳеч нарсадан хабаринглар борми?

– Йўк.

– Боки тегирмончининг тегирмонида Ёзи бор. Бир ярим чакса буғдойни тегирмон қилдириб ўтирибди. Бориб бир син солингларчи, мардон худойлик кўчасига юрадим, ё хумсалик кўчасига юрадим? – деди Хизр.

Шунда етти каландар Боки тегирмончининг тегирмонига “дўст” тортиб борди. Ёзи тегирмондан чикиб:

– Қаранг, етти каландар келибди, кип-қизил жандали, бири-бирисидан кучли, – деб бир ярим чакса буғдойдан етти каландарнинг этагига етти ховучдан солиб берди. Етти каландар олиб келиб, Хизр бобонинг этагига ағдаришди. Хизр бобоям қайтариб олиб келиб тегирмоннинг дўлига солди. Авлиёларга жавоб бериб юбориб, Ёзи билан тегирмонда қолди. Шундан кейин то тонг отгунча гулдиратиб тортабердилар.

Бир ярим чакса буғдойни тортиб беришни ўйлаб, Боки тегирмончи эрта билан бетини ювмасдан ювиксиз бўйича тегирмондан хабар олгани келавериб, узоқдан қарасаки, Ёзи гардга беланиб тегирмон тортиб ўтирибди. Буни кўриб:

– Ҳой кал! Отангдан қолган омборни кўтариб келиб, менга бир ярим чакса буғдой тепасидан мушттак донни бериб, тонг отгунча тегирмоннинг хуморини эгарга ўтказибсан-да, – деди.

Боки тегирмончи Ёзи тарафга қараб босиб келаберганида, Хизр бобом тегирмон шоввасининг тагидан каптар бўлиб учиб чикиб кетди. Шунда Ёзи кип-қизил авлиё бўлди-қолди. У буғдойга ҳам қарамади, унга ҳам қарамади, чикиб кетди. Тўппа-тўғри мулла Ортикнинг овулига бориб етди. Шу ерда ўн кун Зебожоннинг ишқида куйиб-ёниб ётди. Бир куни мулла Ортикнинг овул оқсоқоллари йиғилиб келиб, айтдиларки:

– Ҳай, мулла Ортиқ! Солар отингга сомон, қолар отингга ёмон дебди. Беш кундай қай Ёзи каллангни ерга солар.

– Нима қилай? Уриб ўлдирайми? – деди мулла Ортиқ.

– Мулла Ортиқ! Уриб ўлдиранг, сенга унинг исноди қолади. Сенда нима кўп, от билан туя кўп. Туға-туға тўғотдан қолган битта ориқ қари туяни олиб кел. Икки қоп буғдойни устига орт. Сўнг Ёзини чақириб: “Ҳай, Ёзи, болам! Мана шугина икки қоп буғдойни Балх шаҳрига олиб бориб ун қилиб кел, ундан кейин қизимни бераман”, дейсан. У кетиб, шу кетишда йўл-йўликда ўлади, чўл жонзотларига ем бўлади. Сен ҳам ундан қутуласан-қоласан, – дедилар.

Шунда мулла Ортиқ Ёзига қичқирдики:

– Ёзи, ўғлим, бунда келгин! Мана шу туя, мана шу буғдойни Балх шаҳрига олиб бориб, тегирмон қилиб келсанг, мен Зебожон қизимни бир қошиқ сув билан унаштираман-қўяман, – деди.

Ёзи:

– Хўп бўлади! – деб, мулла Ортикнинг қўлидан икки қоп буғдойни олаберди. Шунда Ёзи туяни еталаб ташқарига чиқаберган эдики, унинг

оркаси дан оломон ҳам ияриб чиқиб кетаберди. Томошага ёш-яланглар, аёллар ҳам эргашиб чиқаберди. Оркама-орка мулла Ортиқнинг қизи Зебожон ҳам йиглаб чиқиб кетаберди. Зебожон айтадики:

– Аттанг, отам бунга ғазаб қилди, энди кўрсам кўраман, кўрмасам – йўк. Юрагимдаги гапларимни айтиб олай, бир озгина дийдорига тўйиб олай, хуморимни босиб олай, – деб, Зебожон шунда юрагидан чиқариб нима деяпти:

Оқ юзим, қизил юзим ғижим-ғижим,
Балхга кетиб борадирми ёлғизим?
Ўлтирган катта-кичик дуо қилинг,
Ой бориб, омонда келсин ёлғизим.

Шунда Ёзининг тумоёқ ва яккалиги таъсир қилиб, бу ғазални айтади:

Баланд-баланд тепада ғоз ўлтирар,
Йўқчилик бошингга кулфат келтирар.
Йўқ бўлиб, оға-инига термулгунча, ёр ўргилай,
Тоғдаги арслон бўлай то ўлгунча.

Шунда Зебожон Ёзига қараб, бир сўзни айтиб турибди:

10 Эй йигит, нечада бордур ёшингиз,
Қоп-қорайиб кўринадур қошингиз,
Бир умр иззатда бўлсин бошингиз,
Чўлларда Хизр бўлсин йўлдошингиз.

Шунда Ёзи “Кўрсам кўрарман, кўрмасам – йўк” деб, бу ҳам бир ғазални айтиб турибди:

Мен кетарман, вафодорим, яхши қол,
Жондин ортиқ севар ёрим, яхши қол.
Жаннатий бўлсак кўрармиз гар насиб,
Жонни қўшган севар ёрим, яхши қол!

Алқисса, Ёзи:

– Бўйингдан ўргилай ёрим, кўришсак кўришдик, кўришмасак жаннатда дийдор насиб этар! – деб туяни еталаб кетаберди. Неча кунлаб йўл юриб, йўл юрсаям мўл юриб, тўғри йўлга юриб кетди. Йўлнинг кафилини ким олган, ҳазрат Хизр бобом олган. Хизр Ёзининг туясининг жиловидан маҳкам ушлаб:

– Мулла Ортиқ сенга ғазаб қилибди. Туянгнинг юкини ерга тушир-гин, – деди.

Шунда Ёзи туриб:

– Бу ер кип-кизил кумлок чўл, жаханнам бўлса, туямга янтоқ топилмаса? Қандай қилиб тушираман? – деди.

Хизр бобом адирга қараб бир имо килди, ердан янтоқ кўкариб, белбоғ бўйи баробар келди. Хизр бобом буни кўриб дедилар:

– Ана, туянгга хашак, ўғлим, энди юкингни туширгин.

Ёзи янтоқни кўриб, юкини тушириб, туяни янтоқка хайдаб юборди. Шунда Ёзи ёш бола, неча кундан бери хориб-чарчаб қолган эмасми, бошини бир тошга қўйиб, донг котиб ухлаб қолди. Худонинг қудратини кўринг, Хизр бобомнинг кароматини кўринг! Якка тупроқдан қўштегирмон килдилар. Бугдойпоядан нов қилиб, кўз ёшидан сув қилиб, икки тегирмонга икки қоп бугдойни солиб, хаш-паш дегунча ун қилиб, қопларни тўлдириб қўйдилар. Келиб, Ёзини уйғотдилар.

– Тур, ўғлим! Тегирмондан юкингни тортиб ол! – дедилар.

Ёзи туриб, копини қарадики, оппоқ унга тўлиб турибди. Шунда Хизр бобом:

– Туянгни олиб кел, – дедилар.

Ёзи югуриб бориб, туясини еталаб келди. Хизр бобом туяга гилам қилиб, танғиб бойлаб бердилар-да:

– Бу дунё – у дунё сафаринг беҳатар бўлсин, ёнғон чироғинг ўчмасин! – деб дуо қилдилар.

Ёзи туриб айтдики:

– Ота, мени дуо қилдингиз, йўлда йўлдошим дуосиз қолмасин. Менинг туямни ҳам дуо қилинг. Ҳоримасдан манзилига еткизсин, – деди.

Ҳазрати Хизр бобом қариб қартайган туянинг сағрисига беш панжаларини қўйиб эдиларки, қора туя оппоқ бўз туя бўлиб тураберди. Худойи таолонинг қудрати билан туяга тил пайдо бўлди.

– Эй Ёзи, – деди. – Менинг устимга минсанг, сени манзилингга етқараман.

Ёзи жойидан туриб айтдики:

– Эй жонивор, мендан тортиш, сендан юриш, то манзилга етгунча йўлнинг танобини бирга тортайик, – деди.

Шундай қилиб, туяни еталаб келаётиб, қора туясининг бўз туя бўлгонининг шаънига шу сўзни деди:

Эй бўз от, жоним бўз от,

Мирғайиб бўйнинг узат.

Сен мени Зебога етказ,

20 Емишинг бўлар новот.

– Сен мени ёримга етказсанг, тўрвангни банотдан, емишингни новотдан қиламан, – деди. Шунда туяни тортиб, неча кун чўлда йўл

юриб, йўл юрсаям мўл юриб, мулла Ортиқнинг ғазаб қилиб хайдаган жойига келди. Келса, мулла Ортиқ кўчиб кетиб қолибди. Сўнгра ундан-мундан сўраб, бир чўнки тошнинг камаридан топди. Адирда, қирларнинг устида туялари бўқиришиб, бўталоклари чопқиллашиб юришибди. Бу чекка овулларда ҳаммаёқ тошлоқ, ҳеч бир одам қимиз этмас экан. Буларни кўрган Ёзи:

Қибладан шамол бўлган экан,
Мени худо урган экан.
Ҳаммаси ўтган-кетган экан,
Зебони эрга берган экан, –

деди. Шундан кейин:

– Ҳалиги ерда ўзимнинг оқ бўз туямни шу туяларга кўшиб юборай, устидаги юкини туширай, қирқ овулга қараб юрай, анда ҳам бир сўз қилай. Мени Ёзи, кўнгли хамиша сози дерлар. Агар ёрим бўлса, ёрим жавоб берар. Ёрим бўлмаса, қора уйнинг керагаси жавоб берар, – деди.

От чоғиб чикдим Одовлик қирига,
Чин ошиқ нола қилар ўз пирига.
Қувватингдан ўргилай, Жаббор эгам,
Ҳеч ошиқни кўшмадинг бир-бирига.

30 От чоғиб чикдим тўқайлик ерига,
Ҳар мурид қўл берадир ўз пирига.
Ишқ йўлида кўнгли вайрон бандалар,
Дардин айтиб йиғлашар ўз ёрига.

Асли отим сўрасанг Ёзиназар,
Ёрим излаб шунда мен қилдим гузар.
Ётиб эдим бир азизнинг қабрида,
Анда қилди Хизр бобо бир назар.

40 Асли отим сўрасанг соҳибназар,
Дарёйи шўрида қилдим мен гузар.
Бориб эрдим кўштегирмон бошига,
Анда қилди Хизр бобом бир назар.

От чоғиб чикдим ариқнинг бошига,
Қоқилим тушди кўзингиз ёшига.
Сенга ошиқ – Ҳаққа ошиқ, Зебожон,
Кўш тегирмон юрди кўзим ёшига.

Мулла Ортик овулида ким ётган эди, мулла Ортикнинг кизи Зебожон ётган эди. Етти пардани олиб ташлаб, паранг пўстинга ўралиб олиб ётган эди. Ёзининг довуши қулоғига тушди. Эшикка чикиб караса, Ёзи булбулдак сайраб турибди. Гапирай деса, тили оғзига сиғмай, микқай тутилиб қолибди. Пешонасидан оққан сув бетига бирдек томчилаб турибди. Шунда Ёзига аён бўлиб, дедиким:

– Сен микқай тутилиб қилибсан, сенга қараб бир сўз қилай, ақлу хушингни олиб, бир жавоб қил, – деди.

Қаро зулфинг оқ юзингга ҳам тушар,
Сени кўрсам юракка юз ғам тушар.
Сен ўзинг оқ уйингдан юриб чиқсанг,
Гўёки қизил гулга шабнам тушар.

50 Қаро зулфинг оқ юзингга беназир,
Икки юзинг гули райхондан қизил.
Қараб турсам бори хуснинг жой-бажой,
Тишингиз султондир, лабингиз вазир.

Эшигингиз олди айвон, дилбарим,
Кўчангиздан ўтди қарвон, дилбарим.
Халқи олам хушламас хусни йўқ деб,
Кўзи Чўлпон моҳитобон, дилбарим.

60 Андижондан оққан дарё бошидур,
Сирдарёси ошиқнинг кўз ёшидур.
Туркистонда қул хўжа Аҳмад Яссавий,⁴
Тўқсон тўққиз машойихнинг бошидур.

Шунда Зебожон Ёзининг олдинги-кейинги йўлларига бир қилиб, кичкириб бир сўз деб турибди:

Бизнинг жойлар писта-бодом конидур,
Фарзанд деган одамзоднинг жонидур.
Қудратингдан ўргилай, Жаббор эгам,
Ошиқлик можароти навқонидур.

Зебоойга ёр кўзи хумор эди,
Ёзидан қиз анчайин хушёр эди.
Ёзи туриб дедиким: – Можароти,
Деб нени айтасиз, эй ёр? – деди.

– Можарот деб, йигитнинг отаси йигитга қайлик қилмасдан кизга хуштор бўлиб, хушторчилик қилиб юрса, ани можарот дейди. Қизнинг отаси қайлик қилмасдан хуштор бўлиб, деворлар орасидан уйга қараб юрса, бунга ҳам можарот дейди, – деди Зебожон.

Шунда мулла Ортиқнинг қўй чўпони таёғини судраб келиб қолди. Иккаласини кўриб, билиб қолди. Мулла Ортиқ қўйга кетган эди. Қўйчивон тўғри мулла Ортиқнинг олдига бориб айтди:

– Нимасини айтгай, Мулла Ортиқ, Балх шаҳрига кетган Ёзи келиб, қизингнинг оғзига оғзини қўйиб, гаплашиб ўлтирибдур, – деди.

Мулла Ортиққа бу гап алам қилди, бир ерга кириб кета қолмади. Халқдан номус қилганидан:

– Эндики, агар Балх шаҳридан ўлмай келган бўлса, шу қўлим билан уриб ўлдирмасам мулла Ортиқ чириб кетсин! – деди.

Ёзининг бир қиёматли ўртоғи шунда ҳозир эди, бу гапни эшитиб, тўғри Ёзининг олдига қараб чоғиб кетди. Келиб Ёзига айтдики:

– Ҳай, Ёзи, сени мулла Ортиқ ўлдирмоққа қасамёд қилди. Бугунки бугун, токи қиёмат кунигача шафоат қилмоққа ярайсанми? – деди.

Ёзи:

– Қўллаш олишга ярайман, – деди.

– Қўллаш олсанг, мулла Ортиқ сенинг қонингга қасамёд қилди. Уч-тўрт кун юзингни пана қилиб юргин, гап шу, – деди.

– Ундоғ бўлса, ўрток, менга бир ёмон кетмоннинг бўлса, чиқариб бер, – деди.

Кетмонни чиқариб берди. Ёзи кетмонни елкасига қўйиб Булоқбошига қараб чиқиб кетди. Бориб булоқни кўмиб ташлади. Етти пир билан Хизр бобом келиб, етти кунлик ерга булоқнинг устига қовун экишиб бердилар. Ёзи қапа қилиб, қовунни пойлаб ётаберди. Кун иссиқ эди. Олти-етти кун ўтиб эдики, мулла Ортиқнинг от, қўйлари чанқаб, қирилаберди. Шунда мулла Ортиқнинг қўйчивонлари унинг олдига бориб айтдики:

– Нимасини айтгайлик, бир эски пўстинли келиб, булоқни кўмиб, устига қовунни экиб, қапа қилиб ётиб олди, – дедилар.

Шунда мулла Ортиқ:

– Ҳай, Зебожон қизим, борчи, қандай гап бўлибди? – деб буюрди.

Зебожон ўзига ўхшаган мана-ман деган бой қизларни йиғиб олди. Етти отлик бўлиб олиб, эрта билан Булоқбошининг устига қараб жўнаб кетди. Ёзи узокдан қараб, буларни кўриб айтдики:

– Етти отлик келаётир қизил, сори, яшил, зангори кийинган, булар ким бўлди экан? Ҳа, олдида олтита бойнинг қизи, ўртадаги ўзимнинг ёрим Зебожон, – деди. Узокдан шуларнинг қорасини кўриб, суюнганидан бир сўз деб кичкириб турибди:

Кулбаи яксонда бўлдим интизор,
 Етти навкар келдилар ул шахсувор.
 Мисли кўклам бўлдию олам жаҳон,
 Гул-чечакка тўлди ушбу мурғизор.

“Ҳаммасидан ўзимнинг ёрим чиройлик экан, агар келиб бир пиёла сув деса нимани бераман?” деб, бир косани кўлига олиб, қовун палакдан шудрингларни қоқиб, тайёр қилиб қўйди. Пўстинининг тесқарисини кийиб, балчикқа беланиб, капанинг устига чиқиб ётаберди. Етти отлик келиб, отларини қантариб, етталаси қовун палакка оралаб кириб кетди. Бир палакдан еттита банд берган қовунни топиб олди. Сўйиб еяйин деса, пичоғи йўқ. Зебожон Ёзига қараб сиёсат қилиб:

– Ҳой, қовун сўйишга пичоғинг борми? – деди.

– Бўйгинангдан ўргилай, бир жонивор қушим бор, – деб бир чаровзарни олиб, Зебожонга берди. Етти қовунни сўйиб, коса-коса қилиб қўйди. Еяй деса қўли шарава ёпишоқ, ғаш келиб:

– Ҳай, олам расвоёи сарига, сенда андак андиша борми? – деди.

Чойдишини қулдиратиб келиб, сувни шалдиратиб кўлига қуяберди. Зебожоннинг қарагиси келмай, бўйинини товлаб бурабошлади. Ёзи ҳаммасининг кўлига сув қуяиб берди. Қовунни ейишиб, тўбичок отга минишиб, отнинг бошини капалак қилишиб, қайтиб кетабердилар. Буларни кўриб Ёзи:

– Бу ҳазилигами, чинигами? Бирор довуш қилдимми? Менинг довушимдан танийсанми, йўқми? – деди.

Қамчилаб сурди самандар отини,
 Бир ғазал устида айтай отини.
 Бир салом берсам олмайдир алик,
 Ёзига бермайди йўрға отини.

“Кимни айтасан”, демай отнинг бошини қўйиб юбориб кетаберган эди, “Сенинг бир жигарингдан тутиб айтай-чи, нима деярккансан”, деб бир сўз айтди:

Қамчилаб урдим самандар созини,
 Гул танирми булбулнинг овозини?
 Бетига тортибди етти пардани,
 Сувсаб чанқаган танийди Ёзини.

Зебожон кетиб ётир эди, буни эшитиб қайтиб келиб, лой сувнинг орасига қараса, кўрадики, Ёзининг кўзи йилтираб турибди. Иккиси икки тошга ўтириб, ҳасратлашаберди.

Олти бойнинг қизи:



– Зебожон Ёзисини топиб олди, бизга энди кетмақдан ўзга на илож қолди? – деб йўлга тушиб кетабердилар. Иккаласи гаплашиб ўлтириб, Зебожон кетатурғон бўлди. Ёзи қўлтиғидан кўтариб, отига миндириб қўйди. Зебожон нарирокка кетиб қолган эди, Ёзига дард қилдики: “Шундоғ ёрим кўзимча кетаётибди, мен шу палакни пойлаб ўлтирабераманми?” – деди. Палакни эгасига топшириб, палакнинг шаънига бир сўз айтиб юборди:

Бир-бир тердим Тошбулоқнинг тошини,
Қовун экдим палак қилиб бошини.
Пирлар қўллаб, етажакман муродга,
Келган кўриб кетар Ёзи ишини.

Шундай қилиб, Ёзи:

– Боқимат ака, сен болангни ол, Соқимат ака, сен холангни ол, – деб, этагини сумабел қилиб қайириб олиб, қўлтиғидан ўткариб, кўчани чангитиб кетаберди. Иккаласи кетаётиб эди, бир айри йўл кўринди. Бир жойдан от минган подшоҳзодами, тўн кийган бойваччами, узангини босиб от ўйнатиб чиқиб келаберди. Зебожон ичида “Зап бойвачча экан, тагида яхши оти бор экан, устида яхши тўни бор экан. Ҳаргиз йўлиқманг хушторчиликка, мен отлиқ, Ёзи пиёда. Шу бойвачча билан бирга юрсам, ов қилиб, кирларни кўриб келар эканман. Юрагимда бир ғазалим бор, шунга айттайин, агар бойвачча жавоб берса, унинг билан юрайин. Ёзи жавоб берса, Ёзи билан кетайин”, деди.

Толга чиқсам толча бўйим толади,
Кетаберсам ёру жўрам қолади.
Қайдан севдим икки юзи лолани,
Бирин десам, бирининг кўнгли қолади.

Ёзи узиб айтдики:

– Сенинг юрагинг икки хилдир. Бир ғазал айттайинки, ўлим-пўлимнингта рози бўлгин, – деди:

90 Сувга боқсам, ойлиғ-ойлиғ оқади,
Ёрга боқсам ҳар мақомда боқади.
Ўлим берсин ипирисқининг қизига,
Пўстин кийиб, эчки-улоқ боқади.

Зебожон:

– Ҳа, дарров мени отамнинг қўй-қўзи, эчки-улоқ боқтиришини таъна қилдингми? Ҳай, бойвачча, қайдин келган бўлсанг, ўшал ерга кет! Йўқса, бошингни танингдан ажратаман, – деди.

Кизнинг ўткирлигини кўрган бойвачча у ёққа кетишним билмасдан, бу ёққа кетишним билмасдан, отининг бошини дов тўхтатиб, турган жойида қотиб туриб қолди. Қовоғини солиб олиб, Зебожон Ёзига ҳам қарамай, тўғри кетаберди. Ёзи ҳам икки оёғининг устида турганича туриб қолди.

Зебожон кетаётиб эди, бир муюлишдан бир қора тулки чиқиб қолиб, Зебожоннинг олдидан ўтаберди.

Зебожон туриб айтдики:

– Атанг, отамнинг тозиларини бошлаб келган бўлсам, тулкини ушлаб келтириб берар эди. Отимнинг қанжигасига боғлаб, овга олиб кетар эканман, – деди.

Хизр назар қилган Ёзига, бу аёндир унинг ўзига.

– Отангнинг тозисини йўқлагунча, мени йўқласанг бўлмайдимиз? – деб пўстинини ташлаб, тулкини қувиб кетди. Бир тоғнинг камарига олиб бориб қамаб, тутиб келиб, Зебожоннинг отининг қанжигасига боғлаб туриб нима дейди:

Кезиб юрди, тупроқларни кирлади,
“Бобо”, деди, тозисини чорлади.
Мирак қурри деган отлик бор эди,
Қайга борса тулкиси тайёр эди.

Зебожон туриб айтдики:

– Ҳай, Ёзи! Менинг билан биргалашганингга неча кун бўлди? – деди.

– Беш-олти кун бўлди, – деди Ёзи.

– Шунча кундан бери ёнингдан тилла тугул, қора чақа чиқдимиз? Битта тулкини тутиб бериб менга миннат қиласан? Бу тулкини думидан ушлаб ерга бир ураман, тўғри бўйнидан лахта-бурда қони отилиб-қоқилиб чиқиб кетади, – деди.

Зебожон қовоғини етги қарич солиб кетаберди. Ёзи ҳам пўстинини қўлтиғига солиб кетаберди. Зебожон ўзининг уйига бориб, отидан тушаётган эди, Ёзи қўлтиғидан пўстинини олиб қўйди. Ёзи отнинг жловини бўйнига солиб олган эди. От пўстиндан хуркиб, Ёзини судраб кетиб қолди. Ёзи “дод” деб бақирган эди, Зебожон қараса, от Ёзини дангиллатиб судраб кетаётди. Қўйчивонлар билан бирга қочган отни қўйларнинг ичига қамаб, Ёзини ажратиб олдилар.

Зебожон отни минди-да, Ёзига қарамасдан “хайт” деб кетаберди. Бир ўнғор деган бир ғор бор эди, Ёзи шунга бориб етди. Зебожоннинг Мирак деган оғаси бор эди. Ёзини ётган дарасидан тутиб олиб, зиндонга ташлади. Битта нон билан бир коса сувни олдига қўйиб:

– Томоғинг мана шу, – деди. Ёзи зиндон ичига ётиб қолди.

Қунлардан бир кунни бир камбағал чол ўтин териб юрган эди, зиндоннинг олдига бориб қолди. Зиндонга қараса, кўзига қоронғу

зиндоннинг ичида Ёзи юргандай бўлиб кўринди. Ёзи тепасига қараса, бир оқсоқол киши бунга қараб мўралаб турибди. Ёзи туриб айтдики:

– Ота, юртимизнинг подшоҳи тирикми, ё ўликми? – деди.

– Болам, тирик, – деди.

– Овга чиқадими, йўкми? – деб сўради.

– Чиқади, – деди.

– Агар чикса, уни зиндоннинг бошига олиб келинг. Ёш ўлиб кетмай, арз килиб қолай, – деди.

– Ҳўп бўлади, болам! – деб чол эшагига ўтинини юклаб кетаберди.

Ул кечаси уйда ётди, эрталаб туриб тўғри Абдуллахоннинг ўрдасига кетди.

– Тақсир подшоҳим! Мен кеча шул ёққа ўтин тергани чикқан эдим, илвасин кўп экан, – деди.

– Қани, ундай бўлса меням овга бошла, чирогим! – деди. Чол йўлдош бўлиб, биргалашиб кетабердилар. Чол илгарирок кетиб, Ёзига айтдики:

– Ҳозир бу ерга подшоҳимиз келаяпти, арзинг бўлса айт, нима айтишни ўзинг биларсан, – деди.

Ёзи кулоқ солиб турса, гулдираб отнинг товуши келиб қолди. Зиндоннинг ичида ётиб, Абдуллахонга қараб не деб турибди:

Эгам, солдинг мени сонсиз жафога,

Чоҳ ичинда сизиндим Мустафога.⁵

Не ёзигим бор эди, ёр, ўргилай,

100 Мени солдинг бу қоронғу чоҳига.

Шунда Абдуллахон отини дарров тўхтатиб, ўнг қўл вазири, сўл қўл вазири, элбеги, тунқотарларига қараб:

– Буни ким зиндонга солган? – деб сўради.

Ҳеч ким довуш чиқарабермади. Абдуллахоннинг ғзаби келди, шунда турганлардан бири:

– Подшоҳим, бир қошиқ қонимдан кечинг, мен айтаман, – деди.

– Кечдим, айтгин, – деди.

– Ана шул турган Мирак солган, – деди.

– Мирак, сен солганмисан? – деди.

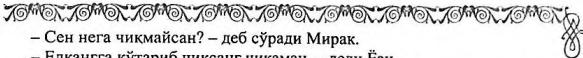
– Мен солганман, – деди.

– Туш, ўзинг олиб чиккил, – деди подшо.

Мирак зиндонга тушаберди, Ёзини кўрсангиз зиндоннинг деворига орақасини бериб ўтираберди.

– Ҳой, Ёзи! Абдуллахон подшоҳимиз сени чиксин, деди. Мен Миракман, – деди.

– Мирак бўлсанг, олиб келган нон билан сувингни бу томонимга қўйиб кетавер. Бор, чикмайман, – деди.

- 
- Сен нега чикмайсан? – деб сўради Мирак.
– Елкангга кўтариб чиксанг чиқаман, – деди Ёзи.

Кўтариб чиқаман, деса, элдан номус қилади, кўтариб чикмайман, деса Абдуллахондан кўрқади. Ўлай-ўлай деб елкасига кўтариб чикди. Абдуллахон қараса, бир барно болаки, ҳусни жамолига ҳамма ҳайрон қолади.

– Етмиш етти иқлимга подшо бўлиб турсам, қўл остимда шундай бола борлигини билмасам, – деди. Бир марди калонига буюрдиким:

– Бор, бу болани ўрдага элтиб қўй, дастёрларга кўшиб қўй, хизмат қилиб юрар, – деди.

Абдуллахон одамзодни хунук деб, Кўҳи Қофдан бир паризод хотин олган эди.⁶ Ёзининг келганини эшитиб, Абдуллахоннинг хотини қошига ўсма, кўзига сурма, бетига упа-элик суриб, ўзига оро бериб турган эди. Ёзи уни кўриб айтдики:

– Абдуллахон одамзодни хунук деб, Кўҳи Қофга бориб сени олиб келган экан. Бетларингга упа, кўзингга сурма, кошингга ўсма кўйғонинг билан чиройли бўларкансанми? – деб бир сўз айтди:

Ўсма билан қора қилманг қошни,
Ҳуснинг бўлса эритади тошни.
Жамолингга мен садага, паризод,
Авлиёлардан тиланг бардошни.

Шунда Абдуллахоннинг хотини орқасига қайрилиб қараса, бир бола турибдики, нақш олмага ўхшайди. Буни кўриб паризод хангу манг бўлиб қолди.

Абдуллахон шу тобда овда юрган эди, кўнглига не гаплар келиб, шайтон васвасага солиб қўйди. Ўзига ўзи айтдики: “Ёзи мулла Ортиқнинг кизи Зебожонга етти йилдан буён ҳуштор бўлиб юрибди. Сен уни Кўҳи Қофдан олиб келган чиройли хотинингнинг олдига қўйиб келибсан. Дарров бориб дорга тортгайсан!”

Абдуллахон чикқан кўчадан, у отини суриб ўтган йўлдан Ёзи юриб бораберди. Бир жойда туриб айтдики: “Сен энди мени дорга тортасан? Лекин мен хотинингнинг шаънини айтиб берай”, – деб, бир сўз деди:

Тим қорадир зулфи ҳам кокиллари,
Йўл юрганда солланадир қўллари.
Дастагул деб мақтаманг, Абдуллахон,
Бунда борми Зебожоннинг тенглари?

Абдуллахон Ёзининг қўлини жаллодга боғлатиб, тўғри дорнинг тагига олиб чиқиб кетаберди. Дорнинг тагига бориб, Ёзи чорзани қуриб ўлтириб олди, ҳарчанд тортадиларқим, Ёзини ўлтурсанг жойидан



кўзгатиб ололмайдилар. Етти пир билан ҳазрати Хизр дорнинг тагига чодир-чўғма қуриб ўлтуриб эдилар. Етти йилдан бери Ёзи Зебожоннинг дийдорини кўргани йўқ эди. Ҳазрати Хизр беш панжаларининг орқасидан Зебожоннинг руhini кўрсатиб қўйдилар. Зебожоннинг руhini кўриб туриб, Ёзи Абдуллахонга қараб, бир сўз деб турибди:

110 Айт, деганда айтаберай зорни,
Бу Али майдонига тикар дорни.⁷
Садағанинанг кетай, Абдуллахон,
Энди кўрдим ёрнинг дийдорини.

Айт, деганда айтаберай борини,
Абдуллахон курди катта дорини.
Садағанинанг кетай, кул бегим,
Кўзим тўйди, кўриб ёр дийдорини.

120 Айт, деганда айтмаган номард экан,
Қиз кўнглини топмаган номард экан.
Молни берсанг кизга бергил, ўргилай,
Ўлим берсин жувонлар номард экан.

“Дор баландмикан, пастмикан?” деб дорнинг устига қараб юриб эди, дор ёғочидан бир булбул кўкка тикилиб, кичкириб сайраб турибди. Шунда Ёзи булбулга қараб, бир ғазал айтганини кўринг:

Булбулим, етказ ёрнинг дийдорига,
Осилибман подшоҳингнинг бу дорига.
Барча эл куйганди биз бечорага,
Кел, Хизр, ўзинг чиқаргил дорига.

Шул вақтда булбул дор ёғочидан мулла Ортикнинг овулини истаб учиб кетди. Учиб юриб мулла Ортикнинг овулини топди. Оқ уйнинг керагасига келиб кўнди. Кичкина бир тешик топиб, оқ уйга кирди. Зебожон етти пардани юзидан олиб ташлаб, кўзи юмук бўлса-да, ўзи уйғоқ ётиб эди. Булбул Зебожоннинг хуснига маст бўлиб, оёғи керагада қолди, боши осилиб қолди. Хушидан кетиб, бир соатдан кейин хушига келиб, Зебожонга қараб бир сўз айтиб турибди:

Ғафлат босган барно-ей, ётурмисан,
Дунёдан ёринг ўтар, кўрурмисан?

Булбулнинг оғзидан сўзни тортиб олиб Зебожон, кулоқ солинг, не дейди:



Булбул жонивор, рост айтгил, мен ёримга старманми,
Мен ёримга етгандан сўнг, этагидан тутарманми?

Шунда булбул кўтарилиб учиб эрди, Зебожон самандарини миниб олди, чакмоқи телпагини кийиб олди, камарини белига маҳкам бойлаб олди, булбул билан дорнинг тагига етиб борди. Дорнинг тагига бориб қараса, минг-минг одамлар йиғилган, қарасанг дорнинг тагига сиғмайди. Одамларни ёриб ўтиб, кизнинг ўткирлигини кўринг, дорнинг тагигача бориб етди. Кўрдик, Абдуллахон дорнинг ёғочига суяниб: “Торт, устунга торт!” – деб кичкириб турибди. Ёзини тортишга уч жаллоднинг кучи етмайди. Ёзини қарасанг кўзидан оққан жаласи юзини-бетини ювиб кетиб боради. Шул вақтда Зебо Ёзининг қаршисига бориб: “Шундоғ марди худо ҳам йиғлар экан-да, ўлимдан кўрқар экан-да”, – деб Ёзига қараб, бир сўз деб турибди:

130 Қирк кулоч сочимни ёздим дорга,
Кўп фиғон айладим сендек ёрга.
Сатқаи отинг кетай, Абдуллахон,
Бегуноҳ Ёзини османгиз дорга.

– Гуноҳини топиб осинг-да, бекордан бекорга осаберасизми? – деди.

Ёзи кўзларининг ёшини артиб қараса, Зебожон кўзининг олдида ғазал айтиб турибди. Шунда у Зебожонга қараб шул сўзни айтди:

Қирк кулоч сочингни ёзма дорга,
Кўп фиғон айлама мендек ёрга.
Бунча ғамгин бўлмагин, эй Зебожон,
Йиғлагувчи топилур мазорга.

– Бўйингдан ўргилай ёр, мен элнинг кўзига йиғлаб турадурман, ўтга тушсам сақлайтурғоним бор менинг, – деб беш панжасининг орасидан хазрати Хизр билан авлиёларни кўрсатиб қўйди. Абдуллахон қарасаки, мулла Ортиқнинг кизи Зебожон келиб, Ёзи билан айтишиб турибди.

– Ҳай, жаллод, тут мулла Ортиқнинг кизини! Ос дорга! – деди.

Ёзи буни кўриб:

– Айланай ёрим, сен бу ердан қайтиб кетгин. Менинг бошимга ҳарна келса кўзим билан кўраман, – деди.

Бу сўз Ёзининг оғзидан чиқар-чиқмай, осмондан фаришталар келиб, Зебожонни кўтариб чиқиб кетди. Жаллодлар тутолмай қолди. Энди Ёзига навбатни беринг. Пирларни ёд қилиб, чилтанларни ёд қилиб дорга чиқиб кетаберди:

Худойимнинг суйган кули, келгин энди,
Муборак қадамингни қўйгин энди.

деб шундок оёғини кўтариб бир қадам босган ҳам эдики, юз жаллод бир тортиб дорга чикарди. Этти пир оёғига поғона-поғона бўлишиб, дорнинг тепасига ўтказишиб кўйди. Абдуллахон дорга қараса, Ёзи дор устида ўйнаб ўтирибди.

– Дорда ўлмади, дордан тушириб, отамдан қолган тоғнинг тепасига олиб бориб ташлай, – деб олиб кетаберди.

Минортоғнинг тагига етти пир билан Хизр чодир-чаманни қуриб ўтириб эдилар. Ёзини Абдуллахоннинг отасидан қолган тоғнинг энг баланд жойига олиб чиқиб, тоғнинг устидан ташладилар. Хизр бобом уни кўтариб олиб, ерга тушириб кўйдилар. Ёзи аввалгидай ўйнаб кетаберди. Абдуллахон қарадики, Ёзи тоғда ўйнаб юрибди. Аччиги келиб буюрдикки:

– Иккинчи марта олиб чиқиб ташланглар! Тани итнинг жонидан ҳам қаттиқ экан. Ҳарна бўлсаям, бу даъфа ўлар, – деди.

Жаллодлар судраб кетаётганида Хизр бобом келиб, дейдиларки:

– Эй Ёзи, бирор еринг оғримаса ҳам ерга думалаб, дод деб бошингни ушлаб ётавергин!

Шундай қилиб, тоғдан ташладилар, Ёзи ёлғондан ўзини ўликка солиб ётаверди. Абдуллахон буни кўриб, Ёзини ўша ерга ташлаб, лашқарини бошлаб кетаверди.

Абдуллахоннинг бир пири бор эди. Ана шу пир келди, деб хабар келди. Абдуллахон тилла жабдуқлик от ясаб, пирининг йўлига олиб чиқди, аммо пир отга мингани йўқ. Тилла тахтини кўндаланг қилди, аммо пир тилла тахтга чиқкани йўқ. Пири Абдуллахонга қараб:

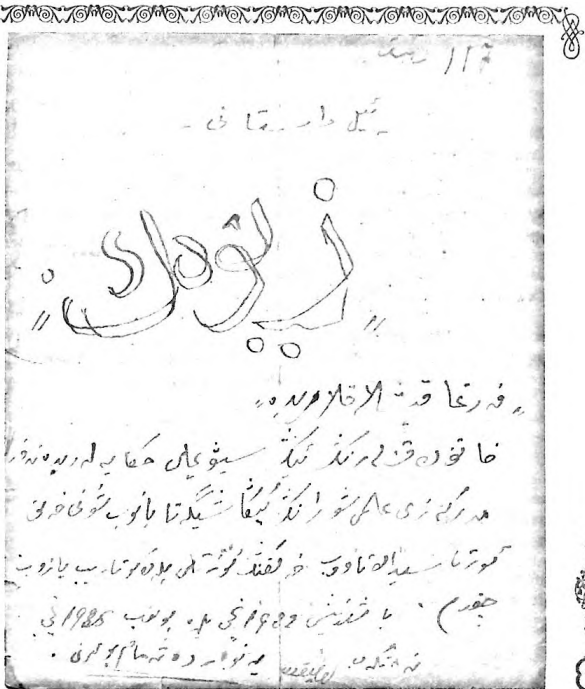
– Ҳали сен шу холинг билан хонлик қилиб юрибсан экан-да?! Ёзини дорга тортдинг, юз жонидан бир жониям қолмай ўлар эди, шунда ўлмади – билмадинг. Тоғнинг устидан ташладинг, ҳеч нима бўлмади, шундаям билмадинг. Ёзининг етти пири бор. Ҳаммаси ҳам авлиёлардир. Дарров бориб Ёзининг кўнглини ол, бўлмаса оғзи-бурнингдан лахта-лахта қонингни оқизиб кўярлар, – деди.

Шунда Абдуллахон патарот қилиб Ҳиндистондан икки табибни олиб келиб, Ёзини табибларга кўрсатди. Ҳиндистондан келган табиблар минг тангаликдан тўрт юз тангалик дорини ичирсалар ҳам Ёзини бир ердан иккинчи ерга олиб қўя олмадилар.

Табиблар Абдуллахоннинг олдига келиб айтдиларки:

– Таксир, бу касалнинг салмоғи оғир экан, биз тузата олмадик. Икки юз тангаликдан тўрт юз тангалик дорини ичириб кўрдик. Ётган еридан кўзгатиб олиб қўя олмадик, – дедилар.





Рафиқ Мўмин томонидан ёзиб олинган “Зевак” достони қўлёзмасининг илк саҳифаси

Абдуллахон айтдики:

– Бўлмаса, бир замбарга солиб, менинг олдимга олиб келинглар, – деди.

Замбарни олиб бориб, Ёзини замбарга солиб Абдуллахоннинг олдига олиб келдилар. Абдуллахоннинг олдига олиб келганларидан кейин навбатни замбар ичидаги Ёзига беринг:



Ҳиндистон табиблари келар-кетар,
Дардим сийнамадаир, табиб нетар,
Менинг ёрим табиб бўб келса нетар?

Шунда Абдуллахоннинг доно вазири жойидан туриб:

– Агар мулла Ортиқнинг қизи келса, Ёзи тузалар экан, – деди.

Абдуллахон:

– Ўрнингдан тур, ўғлим Ёзи, сен замбардан тургин. Сени отга мингазай, тўн кийгизай, салла ўратай, қайдан бўлса ҳам мулла Ортиқнинг кизини топиб, вазирлар олдида бир қошиқ сув ила никоҳлаб қўяй, – деди.

Шунда Ёзи: “Ё пирим!” – деб замбардан ирғиб турди. Ёзига оқ тўн кийгизди, оқ салла ўратди. Бир бўз отга миндирди. Абдуллахон ўнг қўл вазири, сўл қўл вазири билан, кўчлари билан мулла Ортиқнинг овулини истаб кетди.

Мулла Ортиқ отларни боғлатиб, оқ уйга туширди. Меҳмонларнинг олдида дастурхон солайин деди, аммо буларнинг ҳайбатига ботиниб келолмади. Қизи ҳушёр эди, отасидан:

– Не учун ҳайрон бўлиб турибсиз? – деб сўради.

– Қизим, оқ уйга азиз меҳмон келиб тушди, *Хизр-Илёс эканини ҳам билмадим*,⁸ авлиёлар эканини ҳам билмадим. Қандай дастурхон солишга ҳайронман, – деди.

Шунда кизи:

– Сиз худойимнинг бир кўр бандаси. Мен дорнинг тагида Абдуллахонни ҳам кўрганман, Хизрни ҳам кўрганман. Етти пирни ҳам кўрганман, мени етаклаб боринг, – деди.

Мулла Ортиқ кизининг қўлидан етаклаб борган эди, кўрдики, дорнинг тагида туриб, “Дорга торт дейман, торт!” – деб турган Абдуллахон ўлтирибди, ўнг қўлда вазири, сўл қўлда Ёзиям ўтирибди. Қизи суюнганидан отасига қараб бир сўз деб турибди:

Ўртадаги Абдуллахон эмасми,
Ўнг қўлдаги вазири султон эмасми?
Танимайман ўз ёримни, ёр ўргилай,
Сўл қўлдаги Ёзи чўпон эмасми?

Шунда Ёзининг кўнглига бад гумон келди:

– Ўртадаги Абдуллахон дединг, дуруст дединг, ўнг қўлдаги вазири султон дединг, дуруст дединг. Аттанг, мени чўпон деб қўйдинг. Сени ота-онанг олдида бир мулзам қилай, ҳукмингга ризо бўл, – деди.

Шом кирганда тол тагида ўйнаган,
Қора кўрса паст девордан бўйлаган.

